

Anmeldelser

Knud Prange: Lokal Historie – en håndbog. 255 s., ill., Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1989, indb., kr. 188,-.

»Lokalhistorie er virkelig umådelig krævende videnskab, og det er netop derfor den er værd at dyrke«. Med denne bemærkning, der falder i det afsluttende »Vejs ende«-afsnit, har forfatteren givet en præcis karakteristik af den platform, håndbogen er bygget over. Dette grundsyn giver fremstillingen styrke, men rummer også en afgørende begrænsning.

Forfatteren indrømmer gerne sin gæld til den omfattende litteraturlistes værk nr. 1, Johan Hvidtfeldts Håndbog for danske lokalhistorikere fra 1952–56. Knud Prange var da også medforfatter af den »Vejledning i lokalhistorie«, DHF i 1985 udgav som en moderne fornyelse af den klassiske håndbogs indledende afsnit. Et hjertesuk i 1985-vejledningen (s.81f) over de trange pladsforhold kan måske være med til at forklare, at forfatteren nu har valgt at udsende sin egen, mere omfattende håndbog.

Pranges håndbog er bygget efter den hvidtfeldtske model: en indledende diskussion af selve fænomenet lokalhistories udvikling gennem tiderne. På det grundlag tager Prange lokalhistorikeren ved hånden og følger ham (hende?) på den lange vandring gennem forskningens arbejdsmark: fra problemet med overhovedet at komme i gang via metodiske overvejelser gennem de lokale arkiver og andre samlinger til det statslige arkivvæsens labyrintiske gange. Vandringen slutter med en række gode og ret så grundige råd om selve formidlingen, der opfattes som lig med den populære, videnskabeligt funderede afhandling.

Håndbogen afrundes af en velordnet og omfattende litteraturfortegnelse (479 numre i alt). Prange henviser flittigt til den gennem fremstillingen, og med den har enhver, der arbejder inden for det lokalhistoriske felt, fået et værdifuldt redskab i hænde.

Dansk lokalhistorie anno 1990 er et væsentligt mere sammensat og modsætningsfyldt fænomen, end det var, da Hvidtfeldt skrev sin håndbog. Prange sonderer på en overskuelig og afklarende måde mellem tre hovedstrømninger: den »folkelige«, identitetssøgende lokalhistorie, de videnskabelige punktundersøgelser og den såkaldte »ny« lokalhistorie, der med udgangspunkt i Leicester-

og Annales-skolerne sigter mod at beskrive det hele menneske i det nære samfunds totalitet. Sondringen mellem amatører og professionelle finder Prange ikke særlig frugtbar. I stedet anser han det med rette for mere fordelagtigt at sondre mellem forskellige lokalhistoriske genrer, alt efter arbejdets karakter og hensigt.

Den aktuelle mangfoldighed placeres i nogle korte rids i et historisk perspektiv. Med udgangspunkt i oplysningstidens topografier betragtes dels landsarkiverne, dels den folkelige egnshistories udvikling i 1800-tallets sidste årtier. Mellemløbet blev præget af et voksende engagement fra professionelle historikeres side for at højne den faglige og metodiske standard. Det er vel netop i det perspektiv, man skal se Hvidtfeldts håndbog. Afgørende nybrud i efterkrigstiden har været museumsloven af 1958, der betød en afgørende professionalisering af museumsverdenen, og bølgen af lokalhistoriske arkiver, der til gengæld bragte mange nye folkelige kræfter frem.

Den videnskabelige forskningsproces er den ganske omfattende vejlednings grundlag: den velafgrænsede problemformulering, det bevidste valg mellem forskellige kildetyper, anvendelsen af kildekritisk metode, notatteknik, hensigtsmæssig bevægelse fra leksikalske værker via bibliografier og trykt litteratur til lokalarkivernes og især det statslige arkivvæsens omfattende samlinger og de hjælpemidler, der her står til disposition for lokalhistorikeren.

Altsammen er fremstillet kyndigt og omhyggeligt, båret af forfatterens mangeårige, praktiske erfaring som arkivmand og vejleder for universitetsstuderende. Her ligger dog også en problematisk begrænsning i synsfeltet: museerne spises af med mindre end to sider (s.147f), og det etnologiske feltarbejde med dertil hørende interviewteknik m.v. inddrages ikke. Dagsordenen er sat af det traditionelt afgrænsede videnskabsfag historie. I den forbindelse kan man også beklage, at samtidshistorien – med bl.a. undersøgelser af bevægelser, sociale grupper, hverdagskultur og ændringer i livsformer og bevidstheder – tilsyneladende ikke har forfatterens interesse. Så godt som alle eksempler i bogen er fra før århundredskiftet. Det er særdeles uheldigt, at en generel håndbog som denne ikke peger på de særlige metodiske og materialemæssige problemer, der knytter sig til arbejdet med lokal samtidshistorie. Både set fra et forskningsmæssigt synspunkt og fra et folkeligt identi-

tetssynspunkt er det påtrængende nødvendigt at få taget fat på den historie, der endnu befinder sig »i mands minde«.

Bogens formål er »at slå nogle porte på vid gab«, og den ønsker at favne bredt: fra begynderen, der skal sættes i gang til den professionelle forsker, der ikke tidligere har beskæftiget sig med lokalhistorie.

Et så bredt sigte er vel i sig selv diskutabelt. Resultatet kan let blive, at ingen af målgrupperne føler sig truffet. Pranges fremstilling er så grundig i sin problemdiskussion og så optaget af at fastholde videnskabsidealet, at de fleste nybegyndere formentlig vil føle sig tyngt i knæ på forhånd. Omvendt vil de metodiske betragtninger og den detaljerede vejledning i forbindelse med arbejdsteknik og sproglig fremstilling forekomme den rutinerede professionelle eller amatør lidt for selvfølgelige.

Pranges håndbog placerer sig klart i forlængelse af den tradition, der vil »højne« lokalhistoriens niveau gennem videnskabeliggørelse. Denne bestræbelse har uden tvivl sat sig frugtbare spor – og det vil også kunne gøre det i den fremtid, Prange skriver for. Men skal den lokale historie bevare sin dynamik i de kommende årtier – og det skal den! – må såvel forsknings- som formidlingsbegrebet udvides betragteligt. I virkeligheden udvikler den moderne lokalhistoriker sin erfaring – og ikke mindst selvtillid – ved at indgå i en række formidlingssammenhænge af visuel, auditiv og skriftlig karakter. Ofte i et direkte fællesskab med andre. En lokalhistoriker af denne type (hun eller han) har brug for en helt anden slags vejledning, end den arkivlæsesalens »lonely rider«, Prange skriver for.

Knud Holch Andersen

Helle Damgaard og Per Grau Møller: Huse og husmænd i fortid og nutid. Småbrugets udbredelse i Norden. Beretning fra det 12. bebyggelseshistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt den 2.–4. november 1988, Odense Universitetsforlag 1989, 192 sider, kr.: 192,—.

Gruppen med navn »Bebyggelse og agrarøkonomi – Fynsprojektet« har valgt at fejre stavnsbåndsjubilæet ved at holde et symposium om den gruppe i landbosamfundet, hvis forhold ikke forbedredes som følge af landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, men snarere forværredes – d.v.s. husmændene.

Husmænd er dog ikke noget entydigt begreb. Når f.eks. en person i en folketælling benævnes som »husmand«, vil der med Per Grau Møllers formulering fra bogens indledning ofte være tale om »en skøn blanding af bolig- og erhvervsbetegnelser«. Det, man på seminaret har ønsket at beskæftige sig med, er dog ikke enhver form for hus-

mænd, således f.eks. ikke landhåndværkerne, men kun den del af husmandsgruppen, der var småbrugere – men så også lige meget, hvor små brug der end var tale om.

I seminaret deltog deltagere fra Norge, Sverige og Danmark, men hvis vi koncentrerer os om de danske bidrag, er indholdet her i høj grad forskningsoversigter, der opsummerer vor viden eller rettere sagt uvidenhed på området. Oversigter er dog naturligvis heller ikke unyttige. Det er imidlertid tydeligt, at der ikke har været ubegrænsede pengetanke til rådighed for husmands-forskning.

Man kan dog også finde nye konkrete danske undersøgelser blandt seminarbidragene, således f.eks. Asger Th. Simonsens artikel: »Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og sydvestjysk sogn 1800-1900«, hvor den jyske hedehusmand, der i det væsentlige var småbruger, kontrasteres med den lollandske husmand, som hovedsagelig var daglejer. Undersøgelsen er et smukt eksempel på, hvor store regionale forskelle man kan finde inden for Danmarks grænser, men viser også, at den formelle skelnen mellem gårde og huse ved et areal vurderet til én tønde hartkorn, ikke er særlig funktionel på den dårlige jyske jord.

Nyt stof er der også at hente i Hans Chr. Johansens: »Husmænd og befolkningsudvikling 1750-1850«, hvor det ofte gentagne udsagn, at befolkningsvæksten medførte, at mange gårdmandsbørn måtte nøjes med et husmandssted, tages under kritisk revision. Udsagnet bygger på en implicit antagelse om, at gårdmandsfamilier og husmandsfamilier demografisk set opførte sig ens. Med et stort set konstant antal gårde og et voksende antal huse er det klart, at noget sådant vil medføre, at mange gårdmandsbørn ender som husmænd eller husmandskoner. Selv om mange gårdmandsbørn rent faktisk endte i husmandskår, viser Johansens undersøgelser nu, at der er »for få« gårdmandsbørn mellem husmændene i forhold til det, man skulle vente ud fra en antagelse af ens demografisk opførsel i de to grupper, og blandt grundene hertil er, at gårdbrugerhusstandene blev større fra 1787 til 1845 – samtidig med at fertiliteten i gårdmandsfamilierne faldt væsentligt. Forudsætningen om ens demografisk opførsel i de to grupper holder altså ikke. Disse resultater er nogle af de første fra Johansens repræsentative stikprøve af 200 fynske gårde, der er fulgt gennem det 18. og 19. århundrede.

Den i og for sig mest illustrative artikel om husmændenes kår i slutningen af 1900-tallet og begyndelsen af dette århundrede, er Palle Friis artikel om bevaring af et husmandssted som levende museum, hvor det godtgøres, at i dag skal bruges mindst to personer med en 38-timers arbejdsuge til at drive en sådan enmandsbedrift, hvis det skal gøres efter datidens metoder. Bogen har dog også læseværdige artikler om de sociale og politiske aspekter ved husmandspørgsmålet

1840-80 og om statshusmændene med brug oprettet efter statshusmandslovene fra 1899 og frem – og så naturligvis de norske og svenske bidrag, som generelt i højere grad end de danske bidrag synes at bringe nye konkrete forskningsresultater.

Poul Thestrup

John Rogers (red.): Kustbygd i förändring 1650-1950. Familj och hushåll i nordiska fiskesamhällen. Meddelande från Familjehistoriska projektet, Historiska institutionen, Uppsala universitet, Nummer 8, Uppsala 1989, 130 sider.

I løbet af 1970'erne etableredes i alle de nordiske lande en husstands- og familiehistorisk forskning med udgangspunkt i historisk-demografiske undersøgelser. Det vil derfor være naturligt nu at foretage tværgående sammenligninger m.h.t. husstandsstørrelse og -struktur mellem de nordiske lande. Specielt David Gaunt's forskning har imidlertid for Sveriges vedkommende vist store regionale forskelle i husstandsstrukturen begrundet i erhvervsstrukturen. Hvis en fællesnordisk sammenligning skal have mening, bør man derfor i de enkelte nordiske lande undersøge husstande med samme socio-økonomiske baggrund. Jordbrugsstrukturen i de nordiske lande er så forskellig, at en sammenligning af jordbrugerhusstande ikke vil have nogen mening, selv om jordbrug de fleste steder var den altdominerende erhvervsform. Kystsamfund er derimod en økotype, som man med sikkerhed har kunnet finde i rimelig ensartet form i alle de nordiske lande. I samtlige nordiske lande har således eksisteret kystsamfund, som oplevede en udvikling fra relativt primitivt kystfiskeri med små åbne både bemandet af én husstand til en højteknologisk og kapitalkrævende fiskeindustri organiseret af kapitalstærke individer eller selskaber.

På denne baggrund etableredes i 1986 et fællesnordisk projekt for at gennemføre en komparativ udforskning af familie- og husstandsstruktur i de nordiske kystbygder. Som første led udarbejdedes rapporter om udviklingen af fiskeriet i de enkelte lande og forskningsstatus m.h.t. familie- og husstandsstruktur i kystsamfundene. Det er disse rapporter, der er publiceret i den nu fremkomne publikation. Den rapport, som set i en dansk sammenhæng naturligvis påkalder sig størst opmærksomhed, er skrevet af Hans Chr. Johansen og bærer titlen: »Den danske fiskerbefolkning i perioden fra ca. 1700 til 1914«. Selv om den kun er på 30 sider, er den absolut værd at stifte bekendtskab med. Ikke mindst fordi der aldrig er blevet skrevet en videnskabelig generel dansk fiskerihistorie, og artiklen derfor giver en meget nyttig oversigt over erhvervets udvikling både med hensyn til lokali-

tering, organisering og teknologi. Hovedparten af artiklen handler dog om fisker-husstandenes sammensætning, og her fremdrages også en række bemærkelsesværdige træk.

Kildegrundlaget til udvælgelse af undersøgelses- og undersøgelse af husstandsstruktur har naturligt nok været folketællingerne. Ved den samtidige behandling af folketællingsmaterialet er det dog først for 1890-folketællingen, at fiskere er optalt som en særlig gruppe. Hans Chr. Johansen har derfor foretaget en præliminær udvælgelse af »fiskersogne« ved at tage de sogne, der i 1890 enten havde mindst 15% af befolkningen eller mere end 200 personer forsynet med fiskeri. Det første kriterium giver 32 sogne i Jylland og 14 på øerne, mens inddragelsen af det andet kriterium yderligere giver 3 sogne i Jylland og 8 på øerne. Det er bemærkelsesværdigt, at Esbjerg ikke kommer med ved anvendelse af nogen af kriterierne. Her var i 1890 kun 138 (eller omkring 3%), der levede af fiskeri. Til gengæld kommer et sogn som Gimsing ved Limfjorden med, selv om det i dag kun i ringe grad forbindes med fiskeri. Sognet havde nemlig i 1890 213, der forsynedes ved fiskeri. Forklaringen (som kunne have været anført i artiklen!), ligger i, at der i 1894 udskiltes et nyt sogn ved navn Struer af det daværende Gimsing sogn.

Af de i alt 57 sogne, der i første omgang på denne måde er karakteriseret som fiskersogne ud fra 1890-folketællingen, er familiestrukturen blandt fiskerbefolkningen i 7 sogne særligt undersøgt ud fra 1845-folketællingen. Det er Agger, Anholt, Sæby, Vile (ved Limfjorden), Kerteminde, Torup (på Sjællands nordkyst ved indsejlingen til Isefjorden) og Ibsker. Hovedkonklusionen er, at mens alt tyder på, at der i det 18. og 19. århundrede har været en klar gårdmandshusstandstype og en klar husmandshusstandstype, der for hver af de to kategorier var nogenlunde ens ud over hele landet, så har fiskerhusstandene været betydelig mere uhomogene i landets forskellige kystegne. Forskellen kommer især frem med hensyn til, hvor længe børnene blev boende hjemme, og i hvilket omfang man optog tjenestefolk i husstanden. Johansen fremsætter her den rimelige hypotese, at forskellen mellem fiskersognene vil kunne forklares gennem et nærmere studium af fiskeriets organisation i de enkelte kystregioner.

For to af sognene, Agger og Anholt, er der desuden det specielle forhold, at alders- og kønsstruktur tyder på en efter tidens forhold helt unormal høj spædbørnsdødelighed. Denne hypotese vil en familiekonstitutionsundersøgelse kunne be- eller afkræfte, og da der foreløbig ikke er noget, der tyder på, at en sådan vil blive gennemført inden for projektets rammer, er der her en idé til et par lokale undersøgelser.

Af bogens bidrag fra de andre nordiske lande er det sådan, at det islandske bidrag af Gísli Augúst Gunnlaugsson, det svenske af John Rogers og det finske af Beatrice Moring alle behandler såvel fi-

skerierhvervets udvikling som fiskeribefolkningens husstandsstørrelse og -struktur, mens det norske af Ståle Dyrvik næsten udelukkende behandler erhvervet. Det kunne synes mærkeligt, at en garvet historisk demograf som Ståle Dyrvik falder ved siden af på denne måde, men forklaringen ligger i, at Lofotenfiskeriet, som var langt det væsentligste norske fiskeri i den behandlede periode, var et sæsonfiskeri i to måneder sidst på vinteren, hvortil folk, som resten af året ikke ernærede sig af fiskeri, kom sejlene fra steder, som lå op til 400-500 kilometer sydpå på den norske kyst. Da det væsentligste norske fiskeri var deltidsfiskeri, må man formode, at mange andre faktorer end fiskerinæringen har påvirket husstandsstrukturen i disse familier.

Selv om den foreliggende publikation er den første fra projektet, synes den dog allerede som så mange andre nordiske sammenligninger at vise, at vel føler vi fællesskab i Norden, men konkret er forskellene faktisk ret store. Alligevel må de følgende publikationer fra projektet imødeses med forventning.

Poul Thestrup

Arkivalier vedrørende Københavns TEKNISKE STYRELSER til ca. 1858 i Københavns Stadsarkiv. Arkivfortegnelse udg. af Københavns Stadsarkiv 1989. Kr. 40,-.

Som tillæg til Historiske Meddelelser om København 1974 udsendte Københavns Stadsarkiv dette år en guide over Stadsarkivets indhold. Guider er nyttige til at give en oversigt, hvilke embeders og institutioners arkiver man kan finde i et stadsarkiv eller landsarkiv, men guider giver sjældent noget svar på, om de sager, man i praksis har brug for, rent faktisk findes i arkiverne. Dertil er guider for summariske.

Det må derfor hilses velkomment, at Københavns Stadsarkiv siden 1985 tilsyneladende systematisk har været i færd med at udgive egentlige registraturer over arkivernes indhold. Først kom fortegnelsen over Magistratens sekretariatsarkiver 1805-57 (1985) og over Magistratens arkiv generelt 1275-1805 (1986). I 1988 fulgte en mere overigtspræget fortegnelse over Københavns arkiver i perioden 1858-1908 og en registratur over arkivalierne vedrørende Bistrup gods 1661-1921. I 1989 er man nået frem til arkivalierne vedrørende Københavns tekniske styrelser til ca. 1858.

Ud fra det ovenstående kunne den nye registraturs periodeafgrænsning synes ulogisk. Hvorfor starter den ikke i 1805, når Magistratens arkiv indtil 1805 lige er blevet dækket af en registratur? og hvorfor ender den ikke præcis i 1857/58, men går til »ca. 1858«? I begge tilfælde ligger svaret i, at det ikke var alle byens anliggender, der styredes

af Magistraten. Tekniske anliggender blev ofte styret af specielle kommissioner: brolægningsskommission, vejkommission, vandkommission etc. Perioden før 1805 er altså ikke systematisk dækket af materialet i Magistratens arkiv. Ved Lov af 4.3.1857, der i h.t. bkg. af 30.12.1857 trådte i kraft 1.1.1858, blev de københavnske tekniske kommissioner nedlagt, og området styredes herefter af Magistratens 4. afdeling. Der var dog én undtagelse. Brandkommissionen eksisterede videre til 1870, og sager om brandvæsen (samt den derunder hørende byggesagsbehandling) er derfor medtaget i den nye registratur til dette tidspunkt. Derfor titlen »til ca. 1858«.

Da det tekniske område gennem tiden har været styret af de forskellige tekniske kommissioner med større eller mindre deltagelse af Magistraten, har man meget benyttervenligt valgt at udarbejde registraturen tematisk og altså tværgående i forhold til arkivfunds. Under et emne – f.eks. vandforsyning – får man således dels opregnet arkivalierne for kommissionerne, der tog sig af dette område, dels Magistratens sagligt ordnede materiale om samme emne. Det er og kan naturligvis ikke være sådan, at alt materiale om disse emner er medtaget i registraturen. Der må stadig henvises generelt til Magistratens kronologisk ordnede rækker. Sagligt ordnet materiale om disse emner i Magistratsarkivet er derimod medtaget i registraturen ikke blot som henvisninger, men med komplet gentagelse af oplysningerne fra den registratur, hvor materialet proveniensmæssigt hører hjemme. Desuden medtager registraturen også alt regnskabsmateriale om de tekniske emner i perioden, selv om regnskaberne proveniensmæssigt hører hjemme i de regnskabsførende og reviderende myndigheders arkiver, men det ved en »gennemsnits-arkivbruger« ikke, og derfor er det godt, at regnskabsmaterialet også er medtaget her.

Registraturens benyttervenlighed går imidlertid videre. Samtlige afsnit er forsynet med små administrationshistoriske indledninger. Her kan man læse om, hvem der egentlig tog sig af hvad på hvilket tidspunkt, hvad der ikke umiddelbart er ganske indlysende, hvis man ikke er meget godt inde i byens historie.

Ligesom i Bistrupregistraturen og i registraturen over Magistratsarkivet til 1805 har man i registraturen over de tekniske styrelser valgt at bringe et begrænset antal illustrationer. Her kan der argumenteres både for og imod. Traditionelt vil man sige, at en arkivregistratur ikke har brug for illustrationer. I en registratur kan man læse om, hvilke arkivalier der findes i et arkivfond, og illustrationen heraf er selve arkivalierne, som man så kan bestille frem på læsesalen ved hjælp af registraturens oplysninger. Der kan imidlertid være gode grunde til at bringe et vist antal illustrationer i en registratur. Dels giver det arkivinstitutioner en mulighed for at profilere sig overfor de bevillende myndigheder, som sædvanligvis ikke har nogen

som helst viden om, hvad arkivalier egentlig er for noget. Dels giver illustrationer mulighed for via kombinationen af illustration og tekst at demonstrere, hvad denne type materiale egentlig indeholder og kan bruges til. Om Stadsarkivets bevæggrund har været den ene eller den anden er ikke bekendt for anmelderen, men de valgte illustrationer og de tilhørende forklarende tekster fungerer i praksis på begge måder. Den tid, hvor arkivregistraturer altid nåede på højde med DSB's køreplan både i saglighed og kedelighed, er forbi – og tak for det.

Poul Thestrup

Ebeltoft arkiverne 1842-1970. Fortegnelse over arkiverne fra Ebeltoft købstad 1869-1970 og omliggende landkommuner 1842-1970. Ved Harry Christensen. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1989. Pris: kr. 183,-.

Arkivbenyttere er som regel principielt tilhængere af, at arkivinstitutioner udsender registraturer. I praksis har de fleste registraturer dog en meget begrænset benytterkreds, i hvert fald hvis man skal skønne ud fra salgstal. Vejledninger til arkivbenyttelse sælges i et rimeligt omfang, men de fleste traditionelle arkivregistraturer benyttes fortrinsvis til opslag på arkivernes læsesale. Det må derfor hilses med glæde, at Landsarkivet for Nørrejylland har forsøgt at give noget så umiddelbart lidet oprivende som en kommunearkivregistratur en udformning, så den er blevet andet og mere end den fortegnelse, som man slår op i på landsarkivets læsesal, når man skal udfylde sin bestillingsseddel.

I bogen, som på omslaget også bærer påskriften: »kommunen – arkivet – historien«, får man foruden selve arkivfortegnelserne, en indledning, der handler om, hvordan fortegnelserne benyttes rent teknisk, men især om, hvilke spørgsmål arkivmaterialet kan bruges til at belyse. På dette punkt har bogen interesse for alle, der kunne tænke sig at gå i gang med at anvende kommunalt arkivmateriale. Desuden finder man i bogen en bibliografi over litteratur om Ebeltoft og de dermed sammensluttede landkommuner samt et tillæg, der betegnes »Administrativt leksikon«. Om denne betegnelse er særlig velvalgt kan diskuteres; men det, tillægget indeholder, er nyttige oplysninger: Kommunernes areal ved 1960, deres folketal ved udvalgte folketællinger 1845 til 1970, kort over befolkningsudviklingen i området 1845-70, 1870-1901, 1901-1930 og 1930-70, kort over befolkningstætheden i kommunerne 1845 og 1965, oversigt over de territoriale ændringer i kommunernes område, lister over borgmestre i Ebeltoft og sognerådsformænd i sognekommunerne samt lister over kæmnerne og kommunesekretærer.

Selve den del af bogen, som indeholder arkivfortegnelserne, er imidlertid også mere umiddelbart tiltalende, end arkivregistraturer plejer at være. For hver kommune er gengivet et kort over kommunens område i 1:100.000, og da bogens trykkvalitet er høj, er det virkelig kort, man kan se noget på. Der er dog også mange andre illustrationer. Nogle er gengivelser af arkivalier, og billedteksten hertil er ofte en lille historie om, hvad et sådant materiale kan bruges til at belyse. Andre illustrationer er simpelt hen fotos fra området illustrerende de opgaver, som kommunerne tog sig af. F.eks. »Vejarbejde i Knebel 1959«, eller »Folketingsvalg i Ebeltoftkredsen 1913«. Resultatet er blevet, at man får lyst til at bladere rundt i bogen, selv om man slet ikke har brug for arkivalier fra områdets kommuner.

De registreringsprincipper, der er anvendt i arkivfortegnelserne, er delvis de samme, som de andre landsarkiver bruger for kommunearkiver – men også kun delvis. Alle fire landsarkiver ordner arkiverne efter en systematik, som bygger på gruppeinddelingen i den såkaldte Odder-journalplan. På Landsarkivet for Fyn, hvor man først begyndte med at anvende denne systematik, og på Landsarkivet for Sønderjylland anvendes systemet i sin tocifrede grundform. Hver arkivenhed har således her et tocifret, systematisk gruppenummer og herunder et løbenummer. På Landsarkivet for Sjælland m.m. har man i den interne systematik føjet et tredje ciffer til for at få de forskellige arkivtypen henhørende til samme systematiske gruppe til altid at blive opregnet i samme rækkefølge. Det tredje ciffer bruges imidlertid kun internt, og de trykte registraturer har derfor kun en tocifret systematik.

Med Ebeltoftregistraturen er Landsarkivet for Nørrejylland gået et skridt videre. Her har alle arkivtypen et trecifret systematisk nummer foruden et løbenummer herunder. Byrådets/sognerådets forhandlingsprotokoller hedder således her altid 101 til »fornavn« – og valgprotokoller altid 150. Dette har kun kunnet lade sig gøre, fordi systemet udelukkende agtes anvendt på materiale fra før 1970. Der vil derfor ikke opstå nye materialetyper, som der skal gøres plads til i systemet. Systemet har så den fordel, at brugeren hurtigere kan orientere sig indenfor et bestemt emneområde, men på tværs af kommuner. Det er hurtigt – og vil til sin tid kunne foregå maskinelt – at lave en liste over hvilke vurderingsfortegnelser (gruppe 331), der er bevaret fra kommunerne i et større område, f.eks. et amt. For benytttere, der søger samme type materiale for større områder, ville det imidlertid have været en fordel, hvis tredje ciffer i den jyske systematik var identisk med tredje ciffer i den sjællandske systematik. Lidt samarbejde ville unægtelig have været på sin plads her.

Den kritik, der kan rejses mod denne – af en arkivregistratur at være – meget pædagogiske og flotte publikation, er ellers ikke særligt tungtvæjende. Kortene side 160-161 har signaturer, der er

svære at skille fra hinanden, og nogle af signaturblokkene hænger sammen, mens andre står separat. Ved illustrationen side 94 får vi at vide, at det er Øster-Edsby vejen (i Helgenæs kommune) i længdeprofil 1933, samt at den stærkt bugtede linie viser den eksisterende vejs stigning og fald, og at man derfor godt forstår kommunens ønske om en udjævning. Ganske vist er området meget bakket – men så galt, som man umiddelbart får indtryk af på tegningen, har det dog ikke stået til. Hvis man ved – eller har en ualmindelig god lup, så kan man læse det på illustrationen – at længdeprofiler for veje ofte tegnes med en længdemålestok på 1:1000 og højdemålestok på 1:100, forstår man bedre tegningens udseende. Bakkerne er altså relativt ti gange for høje på tegningen i forhold til det faktiske vejforløb. Det kunne den i øvrigt pædagogiske forfatter godt have forklaret i billedteksten.

På et enkelt punkt er det pædagogiske dog løbet helt af med forfatteren. På omslaget har han ladet tre billeder illustrere de tre temaer: kommunen, arkivet og historien. De tre billeder forestiller Ebeltoft rådhus, »et udsnit fra arkivhylderne« og en skoleklasse fra en af kommunerne omkring år 1900. Hvis man kender noget til kommunearkiver, er det imidlertid tydeligt, at »udsnittet fra arkivhylderne« ikke viser et eller flere kommunearkiver, og derfor heller ikke Ebeltoft-kommunearkiverne. Protokollerne og pakkerne i kommunearkiver er i mange forskellige formater. Et kommunearkiv ser derfor noget uordnet ud, selv om det faktisk er velordnet. Den pædagogiske forfatter har derfor valgt en illustration, der viser kirkebøger. De er af ensartet format, og ser derfor mere velordnede ud. Men hvordan gik det til, at der blev valgt et billede af kirkebøger på Landsarkivet for Fyn og ikke på Landsarkivet for Nørrejylland, som udgiver registraturen, og hvor Ebeltoft-kommunearkiverne nu befinder sig? Var fynske kirkebøger det mest nærliggende eksempel på et velordnet arkiv?

Poul Thestrup

Illustreret Tidende. Illustrationer af danske lokaliteter. Supplement til topografisk fortegnelse. Danske fortidsminder og monumenter 1859-1924. Af: Marianne Duelund, Lis Frederiksen og Hanne Lund. (Studier fra Danmarks Biblioteksskole, 61). 1989. 138 s.ill. Kr. 171,-.

De illustrerede blade gik som varmt brød, da de begyndte at udkomme i udlandet fra 1840'erne. Danmark fik sin *Illustreret Tidende* i 1859, og det har både i samtid og eftertid været en eftertragtet billedkilde til småt og stort, flygtigt og solidt.

Der er registre i de enkelte årgange, men det er ikke enhver beskåret at besidde dem i original, og

desuden er det ikke let at vide, hvilket år der f.eks. er et særlig godt billede af – lad os sige Hammershus på Bornholm. Det er derfor et stort gode for alle, der skal bruge illustrationer, at Danmarks Biblioteksskole har påtaget sig at udarbejde tværgående topografiske og emneorienterede fortegnelser. Denne bog er oprindelig en del af en hovedopgave ved bibliotekarstudiet, og den opsamler, amtskommunevis, hvad der delvist har været udeladt i tidligere udgivne topografiske fortegnelser til *Illustreret Tidende*, nemlig mindesmærker, statuer, jættestuer og kæmpehøje. Det er brede emner, hvor definitionerne ikke er lette, men der er gjort udmærket rede for det i indledningen. F.eks. er alle landets »naturlige« ruiner med. Geografisk spænder det vidt; der er også registreret fortidsminder i Sydslesvig, på Færøerne og Grønland.

Ved de enkelte illustrationer får man mange gode oplysninger, og for statuer såvel navnet på personen som kunstneren, der har udført den (i virkeligheden). Derimod er der *ikke* oplysninger om de kunstnere, der arbejdede for *Illustreret Tidende*, og som gav tusinder af mennesker et bestemt syn på de nationale klenodier med omgivelser. En del af tegningerne blev faktisk signeret, men det er normalt ikke oplysninger, der fremgår af bladets billedtekster, og derfor ville det naturligvis have været et større arbejde at få dem samlet op.

Der er sag-, sted- og navneregistre og mange gengivelser af illustrationerne, som gør det muligt at få et godt indtryk af stil og emnevalg inden for dette betagende nationale område, hvor fortiden og naturen som regel er stor og de almindelige mennesker små.

Margit Mogensén

H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr 63. Aabenraa, 1986. 260 s. III.

Reformationen i Sønderjylland var et årti forud for reformationen i det kongerigske Danmark, og det hænger sammen med de kirkelige forhold i Slesvig stift såvel som den politiske situation i området i 1520'erne. H. V. Gregersen går grundigt til værks og begynder i tidlig middelalder, da Sønderjyllands kirkelige opdeling mellem Slesvig, Ribe og Odense stifter fandt sted. Derefter tegnes et billede af tiden lige forud for reformationen, ikke mindst den sproglige-kulturelle udvikling, der var emnet for forfatterens disputats *Plattysk i Sønderjylland* (1974) og de politiske begivenheder, der førte til Haderslevs særlige stilling som kollegiatkirke, d.v.s. en slags filial af domkirken i Slesvig med sit eget domkapitel, en situation, der i det kongerigske område kun fandtes i København, hvor Vor Frue kirke blev kollegiatkirke til domkirken i Roskilde.

Haderslevs særstilling, også hvad angår sproget (dansk snarere end plattysk) og modsætningsforholdet til Slesvig-bispen gjorde byen til udgangspunktet for reformationen, da de nye tanker ankom fra syd omtrent samtidig med, at den nygifte hertug Christian bosatte sig der. Endelig gives der en fint afbalanceret billede af romerkirkens sidste årtier i Danmark med negative såvel som positive sider, belyst ved et fortrinligt citat af en lutheransk præst.

Livligt og ikke uden sans for dramatik fortælles derefter historien om reformationen i Sønderjylland fra den første protestantiske præst i Husum til etableringen af den lutheranske kirke i hele kongeriget under Christian III. Den materialistiske historieskrivning får et spark i en diskussion om de åndelige motiver for den unge hertug Christians adfærd, der ikke – i første omgang – gav ham materielle fordele, hvilket jo er såre rigtigt; men når forfatteren på side 60 vil hævde, at det er »betegnende for datidens sociale situation«, at borgerne ved landdagen i Rendsburg i 1525 undlod at fremsætte klager over både adel og gejstlighed, så må man alligevel anbefale en læsning af den nyere materialistiske/marxistiske nuancerede fortolkning af reformationstidens klassekamp mellem adel og borgerskab, som f.eks. Henrik Lundbaks »...Så fremt som vi skulle være deres lydige borgere« (1985) om den politiske aktivitet udøvet af borgerskabets ledere i København og Malmø. Gregersen selv tager da også fat i næste afsnit på reformationen i købstæderne med gennemgang af forløbet i den enkelte by og skitse af de evangelisk-lutherske sognepræster. Forfatterens formål er først og fremmest at belyse den politisk-religiøse udvikling i Sønderjylland, og han styrer derfor udenom ideologier med tilhørende årsagsforklaringer på udviklingen. Der mangler dog ikke små overraskelser til læseren bl.a. betoningen af cølibatsophævelsens betydning for præsters overgang til lutheranismen. Forfatterens stil kan få en ironisk-pikant overtone, som når han beregner et sogns overgang til lutherdommen ved præstens børns alder (s. 136), eller citerer en tidligere historiker »Saa mangan Præstemand blev aldrig en Lutheran paa anden Maade end ved at tage sig en Hustru« (s. 136); men det har da spillet en vigtig rolle for præsten som for sognebørnene at få en officiel og socialt anerkendt hustru i præstegården.

Af og til spærrer den traditionelle (lutheranske) opfattelse af reformationstidens skikkelser for et mere nuanceret syn; således præsenteres Melchior Hoffmann som en fanatiker, også selv om hans argumenter ved disputationen i Flensborg ikke virker mere fanatiske end f.eks. Luthers må have virket på Rigsdagen i Worms; at gendøberne i Münster »gennemførte et frygteligt tyranni over for alle anderledes troende« (s. 166), er da rigtigt, men hvad gjorde lutheranere, calvinister og katolikker på samme tid over for anderledes troende (jfr. gråmunkenes uddrivelse)?

Stilen er ligefremt fortællende, og det er faktisk lykkedes forfatteren at anbringe mange indskud (småbiografier, historiske tilbageblikke o. lign.) uden at bryde tråden og/eller forvirre læseren. Derimod må de gammeldags, nærmest kryptiske litteraturhenvisninger og den manglende bibliografi kritiseres. I et oversigtsværk som dette, hvor der gås rask til værks, og læserens appetit på mere dybtgående behandling vækkes, har forfatter og forlag en pligt at lette opsporingen af den citerede litteratur og ikke mindst tilkendegive, om det drejer sig om en småsag på et par sider eller om en omfattende afhandling.

Bogen har som bilag teksten af Haderslev-artiklerne fra 1528 (dertil hører en parafrase og gennemgang s. 123-135 i teksten), så sammen med Martin Schwarz Laustens udgave af Kirkeordinansen, foreligger nu to vigtige reformationsdokumenter i tilgængelig form.. Desuden er aftrykt Georg Boetius' indberetning fra 1564 samt sognepræst Thomas Knudsens beretning fra ca. 1576, der viser, hvorledes en præst oplevede overgangen fra den gamle til den nye kirke. Bogen afsluttes med et navnerregister. Den er indbundet i stift bind, hvilket altid er velkomment og forsynet med gode illustrationer og kort.

Grethe Jacobsen

Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis Holstiatiae etc.* (1537). *Den danske Kirkeordinans (1539).* Tekststudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. Akademisk Forlag, 1989, ill. Kr. 200,00.

Kirkeordinansens formål var at organisere den danske kirke efter reformationen, og en af dens hovedforfattere var Johan Bugenhagen, en af Luthers nære medarbejdere, der opholdt sig i Danmark i årene 1537-39. Ordinansen er en foreskrivende, ikke en beskrivende kilde, men da dens bestemmelser søger at gribe dybt ind i dagliglivet, giver den mange flere oplysninger om datidens samfund, end man måske umiddelbart forestiller sig en kirkelovgivning. Undervisning hørte ind under kirkelovgivningen, og man finder bestemmelser vedrørende undervisningen i landsbyskolerne og latinskolerne i købstæderne. Også jordemødrenes virke blev reguleret af kirken, altså deres åndelige virke, vel at mærke. Præsten skulle undervise den lokale jordemoder i den rette tro og i dåbsritualet, så hun kunne lære barselskvinderne at sige de rigtige bønner og foretage nødråb. Hendes medicinske kvalifikationer gav kirken sig derimod ikke af med. Derudover fortælles der detaljeret om

sognepræstens arbejde, både i kirken og i sognet, om præsteenters rettigheder, om hospitaler og endelig om munke og nonners stilling i den nye kirke.

Der foreligger, som undertitlen viser, et udkast til ordinansen på dansk og en trykt udgave på Latin fra 1537 samt en trykt udgave på dansk fra 1539. Tords ordinansens store betydning for dansk historie har de tre versioner ikke før nu været samlet i én udgave. Hidtil har forskerne været henvist til ældre, ofte svært tilgængelige kildesamlinger eller unøjagtige udgivelser; men nu foreligger der en fortrinlig udgave, besørget af den flittige Martin Schwarz Lausten, der lige har fuldført to omfattende studier af den unge lutheranske kirke samt en oversigt over Reformationen (se F&N XXXV S. 251-52).

I indledningen gør Schwarz Lausten rede for den politiske og religiøse baggrund for ordinansens affattelse, herunder ikke mindst de kompromis'er, de ivrige reformere var tvunget til at indgå og som kommer til syne i de forskellige versioner af ordinansen. En uddybende diskussion af dette må findes i hans egne og andres studier, hvortil der henvises. Her er imidlertid medtaget nok til, at læseren får et overblik over de tre teksters opståen og indhold. Desuden er der et kort afsnit om originaler, senere udgaver og principperne for nærværende udgave. Noter til Udkastet og den latinske udgave er begrænset til tekstnoter og holdt på et minimum, hvorimod der er fyldige realnoter til 1539-teksten. Udgaven afsluttes af et resumé på tysk, kilde- og litteraturfortegnelse samt person-, sted- og sagregister. Kort sagt, en eksemplarisk udgave af en overordentlig vigtig kilde, der nu er blevet gjort let tilgængelig for alle, der beskæftiger sig med reformationstidens danske samfund. En vægtig bog trods det beskedne (men nydelige) udseende. Det må dog beklages, at bogen er udgivet med papomslag, hvorfor flittige brugere nok er nødt til at ofre en indbinding, der næppe fås under 300,- kr. Er det ikke muligt at tilbyde interesserede en indbunden udgave af så vigtig en kilde?

Der er kun tilbage at bønfulde Akademisk Forlag om ikke at smække bogen på udsalg om et par år, som det (desværre) er blevet almindelig forlagspraksis. Den vil (bør) blive efterspurgt og brugt mange år frem i tiden.

Grethe Jacobsen

Kim Gørlitz og Ole Hoffmann. Djæveln i kroppen – Synden i hjertet. Akademisk Forlag, 1987. 173 s. Kr. 128,-.

Bogen er en bearbejdning af Gørlitz og Hoffmanns specialeopgave i historie om djævlbesværgelse og skriftemål. Nærmere bestemt behandler den den danske lutheranske kirkes brug af exorcisme indtil

afskaffelsen deraf i 1783 og skriftemålet indtil det fra 1750'ernes midte ikke længere var nødvendigt at gå til skriftemål for at kunne gå til alters. Med forfatterens ord er det en afhandling om sjælesorg og sjælesorgsteknik.

Når næsten en fjerdedel af bogen bruges til at beskrive danske (legemlige) besættelsessager og på at diskutere dette fænomen i en europæisk sammenhæng, skyldes det med Gørlitz' og Hoffmanns egne ord en ide om, at »en udbredt viden om djævlbesættelser og en udbredt helbredelsespraksis hele tiden havde spillet« en rolle i exorcismedebatten i det sekstende århundredes Danmark. Ideen er, at der havde eksisteret en »folkelig forståelse« af sammenhængen mellem exorcisme og legemlige besættelser; af samme grund rejser spørgsmålet sig uvilkårligt: hvilken »exorcismedebat« behandler Gørlitz og Hoffmann egentlig? Den debat, der udspillede sig 1606-1607, og som behandles på sølle 14 sider, var i udpræget grad noget, der foregik i kirkelige kredse.

Sammenhængen hænges op på et citat fra biskop Mogens Madsen i Lund, der i et brev til biskop Peder Winstrup ønskede exorcismen ved dåben afskaffet, fordi ordlyden gjorde det nemt for menigmand at forstå det som omhandlende en legemlig besættelse. I forbindelse hermed oplyses det imidlertid, at den lærde teologi efter 1606/1607 anstrengte sig for at lægge »afstand mellem de fænomener, der beherskede henholdsvis de udøbte børn og de legemligt besatte«. De fire besættelsessager, der omtales, dokumenterer på ingen måde, at der skulle have eksisteret en forbindelse som påstået. Eller udtrykt på en anden måde: vi står med en bog, der for tre fjerdedele vedkommende behandler det beskrevne formål: sjælesorg og sjælesorgsteknik, og for en fjerdedels vedkommende blot er unødvendigt fyldstof.

Jens Chr. V. Johansen

Inger Dübeck: Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retlige forsvenskning i de tabte territorier 1645-1683. Rigsarkivet – G.E.C. Gad, 1987. 128 s.

Hvis man havde sat næsen op efter en beretning om justitsmord, snaphaner og de svenskes grusomme behandling af disse ved domstolene, skuffes man sørgeligt. Inger Dübecks bog er et arbejde om de forvaltnings- og statsretlige aspekter af de tidligere danske områders overgang til svensk styre.

Såvel Brønsbrotraktaten af 1645 som Københavnertraktaten af 1660 indeholdt bestemmelser om, at de afståede landsdele skulle forblive ved deres hidtil brugte lov og ret. Domstolene i Skåne, Halland og Blekinge skulle således fortsætte med at benytte de eksisterende love (Jyske Lov, Skånske Lov og Sjællandske Lov), danske recesser og forordninger ved domsafsigelserne. Ovenikøbet

var den svenske kong Karl XI's tanke, at retsvæsenets forsvenskning skulle ske varsomt; »folk skulle lidt efter lidt selv ytre lyst dertil, så at det ikke havde udseende af tvang«.

Mens svenskerne hurtigt udskiftede de danske ridefogeder med svenske befalingsmænd i forvaltningsembederne, foregik udskiftningen på domstolsområdet langthen i overensstemmelse med fredstraktaterne og Karl XI's planer. Af 91 fogeder i generalguvernementet Skåne, Halland og Blekinge var der i perioden 1658 til 1683 kun fire svenske, mens ingen af de 61 tingskrivere var svenske. Det synes indlysende, at denne fortsættelse af danske embedsmænd og love hæmmede forsvenskningssproessen. Ikke desto mindre ville det have været umådeligt oplysende, hvis Inge Dübeck havde gennemført en analyse af retspraksis; (hvilket hun da også selv indrømmer s. 90). Især fordi årsagerne til den tilsyneladende meget hårdhændede indførelse af svensk lov i 1682-1683 forekommer uklare. I løbet af 1681 ansøgte almuen i Bohuslen om at få lov til at overgå til svensk ret, den svenske konge accepterede (naturligvis) dette fortrinlige forslag, og i løbet af 1683 indførtes svensk lov og rettergangsordning alment i de gamle dansk-norske provinser. Lad gå med at svensk lov blev indført i Bohuslen, når almuen nu alligevel havde ansøgt derom, men hvorfor det også skete i Skåne, Halland og Blekinge, gives der ingen fyldestgørende forklaring på.

Bogens tyngdepunkt er arkivhistorisk og forvaltningsretligt; ifølge fredstraktaterne skulle dansk administrativt materiale såsom jordebøger (til brug ved beregning af skatteudskrivelse) og retsprotokoller udleveres til svenskerne. Ifølge en svensk tradition skete dette ikke. Arkivudleveringerne blev ikke efterlevet i praksis eller ihvertfald kun i meget begrænset omfang; fra dansk side var der med andre ord tale om en bevidst sabotage af fredstraktaterne. Inger Dübeck sandsynliggør meget overbevisende det uholdbare i sabotageteorien. Når tingbøger fra de svenske landsdele før overgangen til svensk herredømme kan findes på Rigsarkivet, hænger det sammen med, at herredsfogederne almindeligvis indleverede udskrevne tingbøger til opbevaring hos lensmanden. Men det var ikke disse gamle tingbøger, fredstraktaternes bestemmelser om aflevering i første række sigtede til. Selv den svenskjendtlige lensmand på Varberg, Iver Krabbe bragte ikke de i »brug værende jordebøger og tingbøger fra de sidste år inden 1645«, da han tog slotsarkivet med til Danmark. Endelig præciserer Inger Dübeck også, at de danske herredsfogeder ingen som helst interesse havde i at sabotere udleveringen, når befolkningen fortsat ønskede at blive behandlet efter dansk ret.

Et enkelt sted (s. 24) synes Inger Dübeck at antyde, at det reelle problem for den svenske stat ved overgangen fra gammel dansk ret til ny svensk ret slet ikke var, at nogle bønder blev dømt ifølge danske forordninger og recesser, men derimod de

»regler, som gav adelen fordele eller beføjelser af forfatningsretlig art«. Den danske adel, der valgte at forblive, skulle ikke forvente samme rettigheder som under den danske krone. Det er slet ikke usandsynligt. Den massive udvandring efter 1683 (mellem 5000 og 10000 forlod de tidligere danske områder) til Danmark rejser dog alligevel det spørgsmål, om der ikke var andre alvorlige problemer for den svenske stat ved forsvenskningen.

Jens Chr. V. Johansen

Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1683. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Hans H. Worsøe. København, 1987. XVI + 178 s.

Tillysningsbogen dækker nogle år i pastor Johannes Rüdes embedsperiode, hvorfra der ingen kirkebog findes. Bogen indeholder en fortegnelse over de meddelelser, der blev givet fra prædikestolen gennem de ovennævnte seks år. Når den slutter i 1683, skyldes det tilsyneladende Rüdes nære forbindelser med præster i nabosognene i kongeriget. I det år blev det gennem et reskript meddelt præsterne i kongeriget, at de skulle høre op med at give alskens meddelelser fra prædikestolen, med undtagelse af kongelige forordninger under kancelliseget og det, de af biskoppen fik befaling om at meddele. Intet tilsvarende reskript blev udstedt for hertugdømmet Slesvig, men Råde må have troet, at det kongeriske reskript også gjaldt for hertugdømmet, hvorefter han ophørte med at føre sin tillysningsbog. Denne misforståelse kan kun beklages.

Skønt tillysningsbogen ikke er så righoldig i emner og beskrivelser som Vonsild kirkebog (se anmeldelse i F & N XXXI, s. 48-49), kan den også bidrage til vor viden om f.eks. trolddom og de spirende landsbyskoler.

På et enkelt punkt er den imidlertid langt nyttigere end kirkebogen: den kaster nyt lys over et enkelt aspekt af kriminalitetens historie. Af andet kildemateriale synes det klart at fremgå, at tyveri var forholdsvis sjældent forekommende på landet. Mellem 1680 og 1705 blev der på Falster kun anlagt 18 sager angående tyveri ved domstolene (de to købstæder Nykøbing og Stubbekøbing er ikke medregnet heri), altså mindre end en sag om året. Af tillysningsbogen synes det at være ligeså klart, at det lave antal nok skyldtes, at man på forhånd opgav at retsforfølge flere sager om tyveri, fordi man ingen anelse havde om, hvem gerningsmanden var. Det er de mange *efterlysninger*, der giver ophav til et forsøg på en nyvurdering.

Alt blev efterlyst fra prædikestolen: sengeklæder, hør, krudthorn, gæs, ulden klippet af en fattig kones får, men først og fremmest bortløbne eller stjalne husdyr (nok især heste). Af de mange efterlysninger på de seks år fra 1678 til 1683 kan der uden

tvivl tælles 25 tyverier, mens der som nævnt var 18 registrerede tyverier ved de falsterske domstole. Desværre lader det sig ikke gøre at kontrollere, hvor mange af disse tyverier der blev retsforfulgt, idet protokollen fra Tyrstrup herredsting for disse år er gået tabt.

I forbindelse med at hestetyveri synes at dominere i de vonsildske efterlysninger, bør det anføres at omkring en femtedel af de omtalte falsterske tyverier også drejede sig om heste. Nok var der ikke tale om det rene Wild West, men på samme måde som den udgivne *kirkebog* giver også *tillysningsbogen* adskillige prøver på mulighederne for at nyvurdere livet i periodens bondesamfund.

Jens Chr. V. Johansen

Hans Chr. Johansen: Industriens vækst og vilkår 1870-1973, Dansk Industri efter 1870: 1, Odense Universitetsforlag 1988, 390 s., 268,- kr.

Vibeke Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864, Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 3, Aabenraa 1988, 140 s., 92,- kr.

Det er de store historiske værkers tid. Danmarks-historie, håndværkets historie, socialhistorie, det arbejdende folks historie, landbrugshistorie – og nu: industriens historie i nyere tid. Nogle af værkerne har som målsætning at gøre status og sammenfatte »hvad vi nu ved« til brug for forskning, undervisning og særligt interesserede. Andre: at underbygge en sektor eller en classes selvforståelse. Nogle få: at formidle det væsentlige og det nye inden for et historisk fagområde bredt, forståeligt og fængende.

Især inden for området erhvervs- og branche-historie har traditionen for at skrive for erhverv/branchen været massiv. Ikke mindst fordi erhverv/brancher i så høj grad har en fond af teknisk-administrative begreber, som det er svært at sætte sig ud over. Erhvervet/branchen er måske endda ofte mest tilfreds med en historieskrivning »på egne præmisser«, men den alment interesserede må til gengæld ty til f.eks. museumsudstillinger eller populære billedværker, skolebøger etc. Det påbegyndte storværk om dansk industri efter 1870, hvoraf første bind nu er udkommet, vil næppe heller komme til at udbrede kendskabet til og interessen for industrihistorie ud over den af fag eller pligt motiverede læserskare. Målgruppen er da også ærligt i indledningen defineret primært som »universiteter og læreanstalters undervisere og studerende«, for en ordens skyld med tilføjes »samt alle andre, der ønsker at gøre sig fortrolig med dansk industris historie«.

Projektet »Dansk Industri efter 1870« er igangs-sat af Statens humanistiske Forskningsråd sam-

men med Carlsbergfondet, og i de kommende år er planlagt udgivet yderligere fem bind, omhandlende industriens strukturudvikling og placering i det (national)økonomiske billede, en række konkrete vare/produktgruppers historie, arbejdskraft og ledelse/organisation, den teknologiske udvikling samt industripolitikens historie – det sidste beskrevet i to bind.

Det første bind »Industriens vækst og vilkår 1870-1973«, skrevet af professor Hans Chr. Johansen, Odense, er ment som det første, samtlende overblik. Det er, som førnævnt, ikke ment som en appetitvækkende bog, fuld af nye synsvinkler og spændende forløb. Men det er et fremragende *leksikon*. Rigt forsynet med statistik og kurver, og med en stram og lettilgængelig disposition. De hundrede år er opdelt i 5 perioder, og hver periode er opdelt i korte redegørelser for konjunkturbaggrund, afsætning og produktionsfaktorer, en længere redegørelse for kilder og litteratur og derefter beskrivelse af udviklingen i de enkelte brancher, afsluttende med status ved periodens slutning.

Resultatet repræsenterer en meget stor videns-masse, formuleret i en meget koncis og komprimeret form, som vil gøre sig på ethvert direktør-kontor. Der er ingen tvivl om, at »Industriens vækst og vilkår 1870-1973« i de kommende år vil blive et meget benyttet »indgangsværk«, ikke alene i undervisning fra gymnasiet og opefter, men også over for historikere, der skal danne sig et første overblik over en enkelt periode eller branche. Endelig markerer værket sig med en fin og alsidig billedside, baseret på udnyttelse af mange arkiver (ikke mindst i Nationalmuseet) – og egentlig en mere populær publikation værdig!

Selv om Hans Chr. Johansen ikke primært har haft til opgave at trække store linjer, kan det ikke undgås, at der gives nogle delkonklusioner omkring emner som mekanisering, industrispredning, virksomhedsorganisation, karteldannelse, beskyttelsespolitik mv. Interessant er bl.a. påpegningen af den ret sene udvikling inden for områderne ud-dannelse og forskning – stort set først efter 1930. I afslutningen diskuterer HCJ også de specielle danske træk i udviklingen, hvor det atter en gang understreges, at det vigtigste træk var, at det »industrialiserte gennembrud« i 1890'erne ikke som i andre lande baserede sig på nogle få industrigrene, men på en mængde af nye, eksportorienterede landbrugsindustrier – og også i dag karakteriseres Danmark ved en stor næring- og nydelsesmiddel-brancher, der ikke som i andre lande er et tegn på en industriel tilbageståenhed. HCJ tager dog ikke ligefrem begrebet landbruget som »industrielt lokomotiv« i sin pen – det ville jo ikke se pænt ud i en industrihistorie?

Vibeke Harsbergs lille monografi over sønderjysk industri i de blomstrende år mellem de to slesvigske krige ligger i den helt upretentiose ende af den industrihistoriske skala, et forskningsarbejde, som uden illustrationer eller anden læser-

indbydende pynt er udgivet lokalt. Også dette værk er helt i industriens traditionelle ånd baseret på tal, kurver og brancheopdeling. Herved reduceres også dette værk til et rimeligt nyttigt oplagsværk. Inden for de enkelte brancher fremlægges enkelte interessante oplysninger, f.eks. om teglværker og tekstilindustri (hvor knipleindustrien er medtaget), men ikke mindst et lille indledende afsnit med oversigt over toldlove og toldgrænser i Hertugdømmerne 1830-1864 kan være nyttigt for andre.

En enkelt bemærkning: På side 11 skriver VH, at folketællingerne er »behæftede med fejl og mangler«, bl.a. fordi medhjælpere er »rubriceret som tyende«. Tja, for det første er folketællingslisterne en primær kilde, der som alle andre historiske kilder rummer elementer af subjektivitet. For det andet har FT faktisk mest ret, idet den førindustrielle arbejdsorganisation af f.eks. værksteder og købmansgårde jo var opbygget omkring husholdet, husstanden som det centrale, hvori tjenestefolk og ugifte ansatte indgik på lige fod, ofte beskrevet som »patriarkalisk«, men bedre som »udvidede hushold«.

Peter Dragsbo

Ib Gejl: Indenfor snorene. Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945. Udgivet for Foreningen af Fondsbørsvekselerere af Erhvervsarkivet, 1989.

Den 22. februar 1989 indkaldte Repræsentantskabet til generalforsamling i Foreningen af Fondsbørsvekselerere. I dagsordenen indgik forslag om foreningens opløsning. Generalforsamlingen 8. marts fulgte indstillingen. Dette var en konsekvens af, at fondsbørreformen i medfør af lov af 4.6.1986 havde afskaffet de personlige fondsbørsvekselerer og erstattet dem med børsmæglerselskaber i aktieselskabsform. Som en forløber for og et led i børsreformen var alle obligationer blevet elektronisk registreret i Værdipapircentralen i påsken 1983 og alle aktier i påsken 1988, hvorved selve værdipapirerne i fysisk form var blevet overflødige (og ugyldige). Som en konsekvens af den elektroniske registrering kunne den almindelige handel med værdipapirer på Københavns Fondsbørs 14/12 1988 definitivt afløses af elektronisk handel afviklet via terminaler hjemme på børsmæglerselskabernes kontorer. En epoke var slut.

Meget naturligt har Foreningen af Fondsbørsvekselerere ønsket at få nedskrevet historien om fondsbørshandelen i København frem til børsreformen. Dette har arkivar Ib Gejl fra Erhvervsarkivet påtaget sig, og der er uægtelig kommet en meget læseværdig bog ud af det.

Ib Gejl lader sin historie begynde i 1808. Som argument herfor anføres, at den moderne fondsbørsvekselerer har sit historiske udspring i to insti-

tutioner: vekselmægleren og det private bankhus. Vekselmægleren som separat funktion opstod ved mæglerinstitutionens specialisering ved forordningen af 22.12.1808 – og det private bankhus af handelshusenes finansfunktioner og de specialiserede jødiske forretninger. Den kraftige jødiske dominans blandt fondsbørsvekselererne – specielt i det 19de århundrede – er formentlig baggrunden for bogens titel. Den formelle baggrund for titlen ligger ganske vist i, at området »indenfor snorene« i børssalen var forbeholdt de handelsberettigede fondsbørsvekselerere, men allusionen til gamle vekselere Levin i Henri Nathansens »Indenfor murene« er nærliggende.

Det kan diskuteres, hvor berettiget det er netop at lade historien om fondsbørshandelen i København starte i 1808. Fremkomsten af et separat marked for værdipapirer på Københavns Børs var ikke noget, der skete fra den ene dag til den anden. Bent Stancke lod i 1971 sin bog om »The Danish Stock Market« bære begyndelsesåret 1750 på titelbladet. Dette var egentlig en form for mellemproportional. Aktieselskaberne opstod i 1720erne og 1730erne; men systematiske kursnoteringer er først bevaret fra 1759. Gejl beskriver da også selv en række træk forud for 1808 i bogen, f.eks. hvordan man ved reskriptet af 27.2.1787 etablerede en officiel notering for veksel- og aktiekurser ved et udvalg af grosserer, til hvem vekselmæglerne (Gejls betegnelse) var forpligtigede til at angive købs- og salgskurser.

Det helt dominerende omsætningspapir i 1800-tallets første halvdel var imidlertid vekselen, og når man som Ib Gejl er ude for at beskrive fondsbørsvekselererne snarere end fondsbørsen, er det ikke uberettiget at lade historien begynde med vekselmæglerens udskillelse som en særlig gruppe fra vare- (og assurance-)mæglerne. Selve begyndelseskapitlet »Ung mand til eksamen« bygger i øvrigt på en ualmindelig god idé. I kapitlet beskrives levende den første vekselmæglereksamen. Beskrivelsen af de fire personer i eksamenskommissionen er samtidig en beskrivelse af nogle af hovedpersonerne i det københavnske økonomiske liv, og via beskrivelsen af eksamensspørgsmålene og eksaminandens besvarelse får Gejl elegant forklaret læserne, hvordan vekselen på dette tidspunkt ikke var det lidet agtede lånedokument, som det er i nutiden, men den mest almindelige form for valuta-anvisning. Fremmed valuta var i København på dette tidspunkt stort set identisk med vekslere i Hamburger banco og trukket på hamburgske handelshuse.

Bogen er naturligt nok centreret om nogle udvalgte perioder, hvor aktiviteten på fondsbørsen var høj og ikke uden betydning for den generelle økonomiske udvikling. Vi får således afsnit om (valuta)vekselhandelen op til – og i perioden efter den såkaldte »statsbankerot«, om perioden i 1840erne og 1850erne med spekulation i bankhæftelser/nationalbankaktier og frem til »penge-

krisen« i 1857, om byggespekulationen frem til byggekrisen i 1908 og om spekulationsboomet under første verdenskrig, selv om kursnoteringen officielt var suspenderet under krigen. Ind imellem kommer beskrivelser af de dynastiske forhold i fondsbørsvekslererhusene. Mængden af detaljer i disse afsnit kan af og til forekomme ret overvældende; men fremstillingen krydres af gode, ofte illustrative og morsomme små indslag, som får de mange detaljer om, hvem der var svigersøn af hvem, til at glide ned, og klart er det, at familieforbindelserne, og hvem der var uddannet hos hvem, ikke var uden betydning i dette relativt lukkede – hovedsageligt jødiske vekslerermiljø.

Bogen kan sagtens læses isoleret, selv om man ikke ved ret meget om værdipapirmarkedet. I mange tilfælde overgår dens beskrivelser af virkelighedens transaktioner langt, hvad man burde kunne forestille sig, hvis man kun kender til markedets formelle indhold. Bogen kan imidlertid også bruges som et oplivende supplement til visse af afsnittene i »Dansk Pengehistorie« fra 1968 og beskrivelsen af den rene kursudvikling (1810-1965) i »Kreditmarkedsstatistik« (Statistiske Undersøgelser nr. 24, 1969).

Selv om bogen har undertitlen »Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945«, er det meget tydeligt, at perioden efter første verdenskrig har været vanskelig at få beskrevet rimeligt. Ingen af firmaerne har tilsyneladende været meget for at rykke ud med interne oplysninger, og bogens beskrivelse af fondsbørsvekslererfirmaerne efter første verdenskrig er derfor i ret høj grad udvendig og skabelonagtig. Selv om bogen formelt ender i 1945, afsluttes den med et afsnit forfattet af Klaus Struwe, hvori hovedtrækkene i børsreformen beskrives.

Bogen er ikke over-illustreret. Forfatteren har lykkeligtvis renonceret på at bringe portrætter af alle fondsbørsvekslerere gennem perioden. I stedet får vi fortrinsvis billeder af interiører, exteriører og situationer. Der er dog naturligvis også portrætter, som f.eks. på side 30, hvor vi som farveillustration får gengivet et maleri, som afbilder Ruben Henriques (1771-1846), stamfader til Henriques-dynastiet i København, men på siden overfor bringes et farvebillede af et pengeskab. I billedteksten nævnes det, at et pengeskab er lige så nødvendigt for en vekslerer, som en høvl er for en snedker. Hvad der ikke nævnes i billedteksten ved pengeskabet, er, at illustrationen faktisk også viser, at dette ikke længere er tilfældet. »Er nødvendig« burde have været erstattet af »var nødvendig«. I væggen til højre for pengeskabet kan man nemlig på billedet se et installationspanel med et edb-stik. Her har det børsmæglerselskab, hvor pengeskabet i dag står, sin terminalforbindelse til handelssystemet og Værdipapircentralen. Det lille stik på væggen har erstattet pengeskabet, ligesom det anonyme børsmæglerselskab har erstattet fondsbørsvekslereren.

Poul Thestrup

Kongelig Hoffotograf Peter Elfelt ... en billedkavalkade. Udg. af Det kongelige Bibliotek. 1989. 180 s. ill. Kr. 275,-.

Som et led i markeringen af fotografiets 150 års jubilæum i 1989 udsendte Det kongelige Bibliotek en bog med billeder fra hoffotograf Elfelts meget omfattende samlinger. Bogen, der er redigeret af bibliotekets kort- og billedafdeling, prydes på forsiden af et velkendt billede af den excentriske prinsesse Marie (1865-1909, g.m. prins Valdemar), siddende på en stud fra Halsted Klosters besætning.

Det kongelige Bibliotek og Københavns Bymuseum erhvervede i 1981 Elfelt-firmaets store negativsamling, der rummer mere end 200.000 enheder, og billederne strækker sig i tid fra 1860'erne og helt op til 1965. Firmaets grundlægger, Peter L. Petersen (1866-1931), der i 1900 var blevet kongelig hoffotograf og året efter tog navneforandring til Elfelt, var ganske vist kommet i lære allerede som 12-årig, men de ældste billeder i arkivet er ældre kollegers produkter, som den initiativrige fotograf havde suppleret sin samling med.

Elfelt tog også levende billeder i årene omkring og lige efter århundredskiftet, men sammen med fotografens stereoskopbilleder er denne del af samlingen købt af Danmarks Radio.

Det kongelige Bibliotek har med bogen ønsket at gøre opmærksom på Elfelt-fotografiernes kulturhistoriske værdi, og bogen giver et solidt indtryk af den store samlings vidtspændende karakter og håndværksmæssige kvalitet, og da bogens reproduktioner også teknisk er fremragende, er der tale om en bog, der giver mulighed for mange timers indgående billedstudier. Pudsigt nok er her ikke tale om nye »fund« fra negativsamlingen, men om billeder, der alle var i Det kongelige Biblioteks samling før den store erhvervelse i 1981. De mange negativer er på grund af billedsamlingens fortvivlede og helt urimelige pladsforhold bragt i fjernmagasin, og der mangler endnu udvikling af et helt tilfredsstillende søgesystem til samlingen, oplyses det.

I bogen gengives en række gode portrætfotografier – og de dominerer også i Elfelt-arkivet som helhed – men her er også prøver på mange andre genrer: Billederne af kongefamilien i de store Fredensborg-dage, gadebilleder, virksomhedsfotografier og meget andet. Og smagsprøven giver store forventninger til hovedretten.

Bogens billeder er stort set ordnet kronologisk, men indledes dog med en serie billeder med direkte tilknytning til Elfelts virksomhed og familie. Man finder f.eks. to af hans læremestre, Carl Rath-sach fra Hillerød og Johannes Hauerslev fra København, billeder fra Elfelts biograf i København, gæster i haven ved Elfelts villa i Skovshoved og et billede af fotografen og 18 ansatte fra 1910.

Kun på ét punkt svigtes læseren efter anmel-

derens mening en smule, og det er med hensyn til billedteksterne. Bogen er bygget op med ét billede pr. side, en meget kort og knap tekst til hvert billede (1-2 linier) samt en billedfortegnelse bag i bogen med Det kongelige Biblioteks billednumre og en gentagelse af billedteksterne med enkelte uddybende oplysninger om, hvad billederne forestiller. Man har således med fuldt overlæg villet »skåne« billedsiderne for overflødig tekst, men det valgte system har somme tider nogle mærkværdige konsekvenser.

Ved billede 38 må man således om bag i bogen for at se, at det er taget i Kronborgs gård, og ved billede 56 fra byggeriet af Københavns rådhus får man godt nok at vide i billedteksten, at arkitekt Nyrop ses midt i billedet, men man må om i billedfortegnelsen for at se, at det er midt i billedets nederste række. Det virker også overraskende, at læseren ved billede 129 kun får at vide, at det er »Kultusministeriet. København. 1910«, når man klart og tydeligt ser tidens kultusminister M. C. B. Nielsen siddende bag sit skrivebord, mens en af ministeriets embedsmænd stående rækker en sag til chefen.

Som mange andre negativsamlinger trues Elfeltarkivet af nedbrydning på grund af tidligere tiders synder med hensyn til opbevaring m.m., og det må hilses med glæde, at Kulturministeriet nu har givet en ekstrabevilling til Det kongelige Bibliotek og Københavns Bymuseum til påtrængende restaurerings- og konserveringsarbejder med samlingen. Måtte glæden over de flotte billeder i denne bog få eksempel til at smitte!

Jørgen Thomsen

Luise Skak-Nielsen: alle kender Blågårdsgade. En kulturhistorisk undersøgelse af bybillede og byrum 1850-1990. Hans Reitzels Forlag og Københavns Bymuseum. 248 s., ill. 240,00 kr.

Københavns Bymuseum har siden 1984 undersøgt og fulgt udviklingen i en udvalgt gade på Nørrebro nemlig Blågårdsgade i »den sorte firkant«. Undersøgelsen har været ledet af etnologen Luise Skak-Nielsen. Det indsamlede materiale fremlægges nu i en monografi, som ikke alene har betydning for den by, den udspringer af. Den har som al god lokalhistorieforskning bud til kultur- og lokalhistorikere, der generelt arbejder med byen som emne. Hensigten har været at beskrive og forklare en række centrale fænomener og strukturer (beboere, bebyggelse, butikker, trafik etc.) over tid. Bogen er stramt opbygget med afsnit om pionertiden, den etablerede strøggade, saneringsperioden og senfirsneres særlige forhold. Den bygger i høj grad på interviews med gadens beboere, men tidligere un-

dersøgelser især af områdets bebyggelse er også inddraget. Bogen viser på en inspirerende måde, hvorledes en del af en by kan analyseres, og hvordan resultaterne kan fremlægges.

Det er forfatteren magtpåliggende at understrege, at bogen ikke udelukkende skal være lokal- og dermed københavnhistorisk. Men det er et spørgsmål om den faktisk ér andet og mere end god, moderne lokalhistorie, og om det egentlig gør noget. Mon ikke det afhænger af definitionen af lokalhistorie? Moderne lokalhistorie har det til fælles med etnologisk lokalundersøgelser, at problemstillingerne leder undersøgelserne – ikke materialet, og at sammenligningerne og nuanceringerne er en nødvendig betingelse, hvis arbejdet skal kunne kaldes videnskabeligt. Det særligt etnologiske, som forfatteren med rette fremhæver, er undersøgelsen af kvalitative forhold, der fortrinsvis kan belyses ved interviews. Denne metode kan imidlertid have sine svagheder, når den ikke følges op bagud i tid med undersøgelser af traditionelt kildemateriale. Nogle temaer har alene været indfanget gennem interviews eller ved at færdes i gaden, og det er klart, at disse oplysninger ikke kan række særligt langt tilbage i tid. Det har medført, at f.eks. den værdifulde beskrivelse af nutidens foreningsflora ikke kobles til tidligere organisationsdannelser. Mon ikke en avisgennemgang ville have fanget mange ældre tidstypiske foreninger, som kunne have kontrasteret nutidens forhold? Brokvarterernes særlige undergrund af små og større trossamfund i ældre tid kunne sikkert have været fundet på den måde; de moderne, eksotiske meditationscentre har deres forgængere i de små mødelokaler med den trofaste skare.

Fotograf Julie Rønnow har fotodokumenteret livet i Blågårdsgade i det meste af undersøgelsesperioden. Hendes mange billeder giver ro i bogen og må siges at være et fint vidnesbyrd om, at det at engagere en professionel fotograf til et lokalhistorisk projekt er en god investering. Hun hører til den generation af fotografer, der i sine billeder gerne vil dokumentere en kontakt til sine motiver, og hun har blik både for det typiske og det bizarre i gademiljøet.

Bogen er tilrettelagt af Mia Okkels, hvis indsats som tilrettelægger af kulturhistoriske bøger og tidsskrifter i de senere år har vakt opmærksomhed, og som har inspireret andre til fornyelse. De bredt anbragte fotos og kortudsnit bringer tekst og billede sammen i en smuk helhed. Skulle man råde tilrettelæggeren til en enkelt forbedring, kunne det være til dét kun at anbringe dobbelttopslagene, hvor arket foldes og bindes. En bogbinder kan ikke, hvor omhyggeligt der end arbejdes, få et billede, der trykkes over to sider, til nøjagtig at nå sammen, medmindre billedet er trykt samlet (s. 10-11 og s. 38-39 modsat s. 24-25, hvor det er lykkedes).

Materialet har også været grundlag for en udstilling på bymuseet. Synspunkter og resultater er

således blevet fremlagt i mere end én form til glæde for os »alle, der kender Blågårdsgade«.

Peter Bondesen

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen – fra bondeland til bylandskab, Københavns Amtsmuseumsråd 1987, 160 s., 124,- kr.

I begyndelsen af 1980'erne udarbejdede museerne i en række amter kulturhistoriske oversigter, foranlediget af engagementet i amternes fredningsplanlægning. Arbejdet havde som videre perspektiv at få et bedre grundlag for prioritering af forskning og formidling gennem et overblik over det regionalt væsentlige og karakteristiske i kulturhistorien. Oversigtsarbejdet har i de seneste år ligget lidt mere stille – men dels er der mange egne i landet, som endnu ikke har fået en kvalificeret beskrivelse, dels er de første amtsbeskrivelser ofte et meget grovmasket net, der langt fra »fanger« alle lokale kulturvariationer.

Så meget desto glædeligere er det, at Københavns Amtsmuseumsråd holder fast ved sit storstillede beskrivelsesprojekt for Københavns omegn. Det startede i 1986 med udgivelsen af Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: Vestegnen – fra gartneriland til forstad 1986, er nu med denne bog nået til nordvestegnen, og i løbet af 1990-91 påregnes udgivet kulturhistoriske oversigter over Amager og egnene ved Øresundskysten.

»Nordvestegnen« tager sit udgangspunkt i vore dages opfattelse af de sidste 50 års forstadsdannelse. Som det hedder i pressemeldelsen: »Ballerup Boulevard er gennem medierne blevet synonym med frustreret forstadsliv, øde betonbebyggelser, endeløse parcelhuskvarterer og savnet af et bycenter, hvor der sker noget. Og i den almindelige opfattelse er det så ligegyldigt, om forstaden hedder Ballerup, Glostrup eller Herlev«.

I gennemgangen af Nordvestegnens kommuner, Herlev, Ballerup, Værløse og Ledøje-Smørum, fremrulles derimod ved hjælp af en lang række velvalgte eksempler på kvarterer og bebyggelser – fra tidlige selvbyggerkvarterer til 60'ernes linealstyrede modulbyggerier og 80'ernes tæt-lave eksperimenter – billedet af et forstadsmiljø med store lokale forskelle, både i de konkrete opbygningsforløb og i de mere »indfødtes« bevidsthed. Eksemplerne er udbygget dels med mange uddrag af erindringer, citater fra arkitekturanmeldelser, forskningsrapporter mv., dels med et varieret illustrationsmateriale.

Alt i alt er bogen i forhold til den første, Vestegnen, i typografi, lay-out og billedgengivelse en del mere gennearbejdet og indbydende. Bagest i bogen er der, som i »Vestegnen«, et pædagogisk katalog over oplagte undersøgelsesemner i området; men desuden er konklusionen opdelt i be-

skrivelser af en række tværgående bystrukturelle træk, og endelig er der som et supplement et par sider med vejledning i læsning af bebyggelseshistorien ud fra moderne kort – uden tvivl brugbart i forskellig lokalundervisning.

Med »Nordvestegnen« illustreres således endnu en gang, at forstæderne er et spændende, endnu ret så uopdyrket felt i både kultur- og samtidshistorien. Samtidig fremhæver forfatterne med udgangspunkt i resultatet af udviklingen: forstæderne i dag, en spændende problemstilling, som de ikke har ønsket at besvare endeligt: På den ene side viser efterkrigstidens nye forstæder os funktionalismens triumf og fallit – den »splittede by«, hvor alt er adskilt, rubriceret, »pænificeret« og strømlinjet, men hvor alt det genkendelige fra »forestillingen om byen« er borte. I vore postmoderne år er »rekonstruktionen af byen« da også blevet et positivt ladet begreb. Men på den anden side påpeger forfatterne, at vi faktisk har fået en ny byform – opbygget om konsum og fritid, med P-pladserne, flisetierne, supermarkedet, cafeeriet, vejene og friarealerne som hovedstrukturer. Spørgsmålet er så, om det i virkeligheden er blevet »byen« for nye generationer, og om vi skal passe på en »etnocentristisk« kritik af forstaden, som kunne svare til funktionalisternes nedvurdering af den gamle tætte, symboladede by. Jeg tror ganske vist, at 60'ernes forstadsmiljøer strider mod helt basale menneskelige behov for skønhed, selvudfoldelse og »knager for identitet« – men spørgsmålet er væsentligt at stille. Det varer jo ikke længe, før vi skal prioritere bybevaring for byområder efter 1945...

Peter Dragsbo

Henning Grelle: Arbejderbevægelsen i Lyngby-Taarbæk gennem 100 år 1888-1988, 128 sider.

I den katolske kirke betragtes endnu de bispedømmer, som bl.a. i Nordafrika for 1000 år siden tabtes til muhamedanismen, som stadig eksisterende. Som om de fortsat fandtes, besættede de stadigvæk med Vatikanets embedsmænd.

Lidt på samme måde har Socialdemokratiet i Danmark stadigvæk en slags ejerfornemmelse til de kredse og kommuner, som *egentlig* er socialdemokratiske, men som bare lige i øjeblikket på grund af tidernes midlertidige ugunst er uden socialdemokratisk repræsentation i Folketinget, eller som rent foreløbigt må undvære det naturlige socialdemokratiske flertal i kommunalbestyrelsen. Til de »egentlige« socialdemokratiske områder hører Lyngby-Tårnbæk med Lyngbykredsen, H. C. Hansens gamle kreds. Ganske vist gik flertallet i kommunalbestyrelsen tabt allerede i 1950, og folketingsmandatet røg i 1984, det forhindrer dog ikke, at Lyngby-Tårnbæk har en særlig plads nær Socialdemokratiets kollektive hjerte.

Om arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet i

Lyngby-Tårnbæk i hundredåret fra 1888 til 1988 har den flittige og kyndige leder af arkivet i Arbejderbevægelsens Bibliotek og arkiv, Henning Grelle, nu skrevet en bog. Den forklarer udmærket både, hvorfor Socialdemokratiet vandt kommunen i slutningen af forrige århundrede, og hvorfor partiet i nyere tid tabte den igen.

Bogen er et smukt eksempel på, hvordan god lokalhistorie kan danne grundlaget for en bedre forståelse af historien på et videre plan. Henning Grelle gør det nemlig gennem analysen af forholdene i Lyngby-Tårnbæk ikke alene klart, hvordan udviklingen har været for Socialdemokratiet i Lyngby-Tårnbæk, men i hele landet, og hvori partiets dilemma nu består.

Lyngby-Tårnbæk var i sidste tredjedel af forrige århundrede endnu bondeland, dog samtidig præget af de mange rige landligere fra hovedstaden. Men tillige var her en del arbejdere ved småindustrierne i Lyngby og Rådved. De tiltrak sig Socialdemokratiets opmærksomhed. Egentligt fodfæste fik partiet dog først, da området begyndte at blive forstad, og da det blev præget af mange tilflyttede arbejdere, især bygningshåndværkere, og af et småborgerskab, som Socialdemokratiet bejlede til. I 1901 vandt Socialdemokratiet sit første kredsmandat i Lyngby, i 1913 erobrede det sognerådsformands-posten.

Der fulgte nu »Socialdemokratiets århundrede«, som ganske vist blev meget kort. Socialdemokratiet sejrede. Det gjorde partiet, som Thomas Nielsen sagde, »ad helvede til«, såvel i Lyngby-Tårnbæk som i hele landet. Sejren blev så total, at den førte Socialdemokratiet om ikke rent bogstaveligt ad helvede til, så i hvert fald bort fra magten. Lyngby blev nemlig, som Grelle skriver det, gjort til »Lyngby for folket«. Der blev bygget børnehaver, skoler, gymnasium, idrætsanlæg, badeanstalt, rådhus, alderdomshjem – og frem for alt blev der bygget beboelser.

Socialdemokratiet skabte det velfærdssamfund, som mange endnu husker, det socialdemokratiske velfærdssamfund uden socialisme. Det meste af underklassen fik nu den tidligere middelklassens vilkår, kom til at føle sig som middelklasse og havde ikke længere nogen særlig trang til at stemme socialdemokratisk.

Solidariteten i arbejderklassen gik fløjten, dermed også flertallet. Men sagen var tillige den, at kommunens boligbyggeri havde været så godt, at endog etagebyggeriet blev for dyrt for mange arbejdere – selv med to indtægter pr. husstand. Der flyttede en middelklasse til, som stemte konservativt i håb om skattelettelser.

Henning Grelle giver i sin bog ikke Socialdemokratiet større håb om, at det ikke skal vare lige så længe for partiet, før det genvinder Lyngby-Tårnbæk, som det foreløbig har været for den katolske kirke at genvinde de tabte bispedømmer: Først virkede striden om EF splittende, siden faldt medlemstallet i partiet yderligere.

Henning Grelles instruktive, velskrevne og vel-dokumenterede bog er spændende, men jo ganske sørgelig læsning.

Jens Engberg

Niels Peter Stilling: 14 malerier fra Søllerødegne. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune i samarbejde med Søllerød Museum. 1989. 32 s. ill.

Det er sjovt at fordybe sig i ældre landskabsmalerier med stemning og mange detaljer. Ved man noget om motiverne og har mulighed for at sammenligne med virkeligheden i dag, bliver man draget af topografien, som udmærket lader sig kombinere med kunstnerisk oplevelse.

Det vil man opdage med den foreliggende lille, kønne maleribog, som arkivar Niels Peter Stilling har skrevet og komponeret for Historisk-topografisk Selskab. Kommunen ejer en større samling af ældre malerier med motiver fra egnen, og flere gange inden for de senere år har den været formidlet i udstillinger eller bøger, men ikke så koncentreret og udsøgt som her. I gode farver er der gengivet et par malerier fra hver af de oprindelige landsbyer eller bebyggelser, og da kommunen strækker sig fra Øresund til Furesøen gennem et af landets mest velplejede østdanske landskaber, bliver det en fryd for øjet, selv om ikke alle malerne var lige dygtige. Billederne spænder over hundrede år fra 1831 til 1941, og mellem kunstnerne er der i den nyere ende kendte navne som Søren Hjorth-Nielsen og Karl Schou og i den ældre guldaldermalere i andet geled som A. E. Kieldrup, Fr. Kiærskou og Carl Emil Baagøe. Kendte som ukendte søgte de som landligere til området, og det har givet Søllerød de gode chancer for at binde topografien sammen med kunsten.

Her fungerer det som en »vandring« fra kysten ind imod Furesøen, hvor der for hver lokalitet dels er et maleri, dels en sides tekst, hvor det især handler om de forandringer i bebyggelse og landskab, der siden har fundet sted. Det er en enkel og god form for lokalhistorie, som bogstaveligt talt synliggør en udvikling, som også flere andre egne har gennemløbet i samme tidsrum.

Kunstneroplysningerne i bogen er knappe, idet de fleste kan slås op i Weilbachs kunstnerleksikon, hvis kategoriske smagsdomme Stilling i øvrigt med god grund lægger distance til.

Man har samtidig udgivet malerierne som postkort, og alt i alt er det et initiativ, som i hvert fald for de mere »maleriske« egne vedkommende kan blive et godt supplement til de hyppigt sete gamle fotografier. Skal resultatet være smukt som Søllerøds, bør man dog sikre sig ikke alene kunsten, men også en god sponsor!

Margit Mogensen

Anders Bjørnvad: Hjemmehæren. Hovedtræk af det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster under den tyske besættelse 1940-1945. 605 sider. Ill. Odense Universitetsforlag 1988. Kr. 298,-.

Udforskningen af besættelseshistorien begyndte meget naturligt på makroniveauet. Det var det overordnede politiske spil og de landsdækkende illegale sammenhænge, der i første omgang interesserede og kaldte på historikernes opmærksomhed. Sidenhen blomstrede beskæftigelsen med de lokale aspekter af de fem okkupationsår op, og en omfattende litteratur på mikroplan har set dagens lys med hovedvægten på det illegale arbejde. Her har både læg og lærd fattet pennen.

Danmark blev ved årsskiftet 1943-44 delt i seks regioner, i hvilke det illegale arbejdes udvikling skulle struktureres. Fire af disse har fået deres historie. Nærværende anmelder lagde ud med en undersøgelse af Region III (Syd- og Sønderjylland) i 1973. Jørgen Barfod udsendte i 1976 en skildring af Bornholm (der på et sent tidspunkt blev formeret som Region VII) og fortsatte i 1987 med København (Region VI). Og på samme tid kom Anders Bjørnvad med en fremstilling af Region V, Sjælland og Lolland-Falster. Ingen af fremstillingerne nøjes at begynde med regionsdannelsen, men tager fat samtidig med de første illegale tilløb et par år tidligere. Alt andet ville også være en torso.

Bjørnvad bygger på et enormt materiale, som han i vid udstrækning selv har fremskaffet op gennem 80'erne, og det er imponerende, at det så lang tid efter har været muligt for ham at opspore og indsamle så meget arkivalisk stof og så mange beretninger, som tilfældet er. Det vidner om en højt udviklet sporsans og om energi og vedholdenhed i eftersøgningen. Han har dermed skabt et solidt fundament for sin skildring af områdets illegalitet og for sine resultaters bæredygtighed. I mange – og de væsentligste – henseender svarede udviklingen af arbejdet i Region V til det, man kan konstatere andetsteds. Det var også på Sjælland, kommunisterne på det politiske spektrums venstre fløj og folk fra Dansk Samling eller konservative på højre fløj, der i den nævnte rækkefølge lagde grunden og langt hen ad vejen tegnede billedet. Det var her som andetsteds en bybevægelse og ikke eller først sent en landbevægelse. Initieringen til illegalt arbejde opstod sædvanligvis ikke spontant, men kom udefra og oppefra – og det betød i næsten 100% af tilfældene fra København. Rekrutteringen til »vente«- eller militærgrupperne accelererede kraftigt hen mod krigens slutning. Bjørnvad anslår, at der i august 1944 var ca. 3.000 mand i grupperne, og at disse ved årsskiftet var blevet til ca. 6.000 og ved befrielsen til ca. 12.000, svarende til ca. 1,7% af totalbefolkningen. Våben var der til ca. 60% af styrken, og det er Bjørnvads vurdering, at modtagearbejdet var det vigtigste militære illegale ar-

bejde, der blev udført i Region V. Som overalt var Gestapo en særdeles reel trussel. Især i Nordsjælland og det gamle Sorø amt gjorde det livet hedt for modstandsfolkene.

Hver region havde naturligvis sine specifikke træk – således også Region V. Sabotagevirksomheden spillede i modsætning til både København og Jylland kun en ubetydelig rolle. Bjørnvad finder det »rimeligt at antage«, at ventegrupperne »ville have kunnet genere tyskerne i en sådan grad, at det blev føleligt« (s. 488) – dette i modsætning til anmelderen, der ikke har villet tillægge de sønderjyske militærgrupper nogen værdi i en konfrontation med uddannede og kampprøvede soldater. Under alle omstændigheder var det godt, at spørgsmålet aldrig blev prøvet i praksis! Mens den illegale hærledelses O-grupper i Jylland så godt som ikke eksisterede, blev der på Sjælland oprettet en lang række sådanne – også blandt civile. Det skyldtes uden tvivl Hovedstadens nærhed. Denne var også mærkbar i andre henseender. Regionen var langt hen ad vejen så at sige en forstadsregion til København. »Det må antages, at den samlede udvikling af modstandsbevægelsen på Sjælland og Lolland-Falster i betydelig grad afspejlede udviklingen i hovedstaden« (s. 492). Regionsledelsen selv var den eneste, der befandt sig uden for sit område. Ved befrielsen sad den i Holte, ikke just det mest centrale sted i forhold til Nakskov og Kalundborg.

Bjørnvad kommer langt omkring i sin tætpakkede fremstilling, engang imellem også så langt, at får digressionens karakter. En vis stramning kunne man undertiden ønske sig. Afgørende er dog, at hans gennemarbejdning af området fra Sjællands Odde og Gilleleje til Gedser har bevirket, at Region V nu har fået den historiske behandling, som man også kunne ønske for de to manglende, den jyske og den fynske region.

Aage Trommer

Knud B. Christoffersen: Banen sætter spor. Frederikssundbanen i 110 år 1879-1989. Forlaget Thorsgaard Frederikssund 1989. 128 s. ill. Kr. 138,-.

De danske jernbaner fejrer i disse år mange jubilæer. Et meget stort antal bøger har da også set dagens lys, og at der virkelig er et marked for dette, viser bl.a. det forhold, at der er opstået forlag, der har specialiseret sig i udelukkende at udgive jernbanelitteratur.

Stort set alle jernbanestrækninger har da også fået sin egen udgivelse først og fremmest som følge af en meget aktiv indsats, som Dansk Jernbane Klub og forfattere i omegnen af denne forening har stået for. På amatør-basis er det blevet til et halvt

hundrede fornemt gennemarbejdede publikationer med vægt på jernbanen, driften og materiellet på den ene side og det topografiske: »en egn og dens jernbane« på den anden side.

Der er også udgivet fremstillinger med vægt på udvalgte aspekter som f.eks. banens betydning for det lokale erhvervsliv, eller de trafikpolitiske aspekter og beslutningsprocessen.

I 1979 kunne Frederikssund-banen fejre sit 100-årsjubilæum og i den anledning udgav de lokalhistoriske foreninger langs banen en uprætentiøs, men charmerende og på sin vis enestående samling af erindringer om livet langs og på banen. Nu i 110-året, hvor banen samtidig er blevet endelig optaget i det storkøbenhavnske S-togsnet, har banen fået endnu en bog, endda til en yderst overkommelig pris.

Heri fortæller Knud B. Christoffersen, forfatter på den stort anlagte Frederikssund bys historie, kalejdoskopisk, let forståeligt og med mange illustrationer historien om – som han siger i bogens undertitel. – Frederikssund-banen gennem 110 år specielt med henblik på temaet »Banen sætter spor«. Eller gør han?

I indledningen til pressemeddelelsen om »Banen sætter spor« hedder det, at »Det er uhyre vanskeligt at skrive bøger om jernbaner .. Ekstra svært bliver det, når man giver sig i lag med en statsbanestrækning«. Baggrunden skulle dels være det uhyrligt store kildemateriale og dels problemet med at vælge tema: den mere på tekniske forhold baserede jernbanehistorie eller den egnehistoriske.

Allerede pressemeddelelsen prøver altså at komme de kritiske læsere i forkøbet: Kunne der ikke være inddraget mere primært kildemateriale, og har forfatteren ikke sat sig mellem to stole?

Bogen behandler som nævnt langt fra noget ukendt emne, og til dels velkendte erindringer og uddrag fra aviser, betænkninger m.m. udgør en stor del af den nu foreliggende publikation. For en ikke uvæsentlig del af illustrationerne gælder også, at de er kendt fra andre udgivelser.

Med til tider lidt letkøbte overskrifter, som »Futte, futte, futtog«, gennemgås anlægget, linien, de tog, der kørte på banen, sneproblemer, besættelsestidens problemer, elektrificeringen af strækningen fra Vanløse til Ballerup i 1949 og overgangen til fuldstændig el-drift i 1989. Desuden er det blevet til kapitler om en mobiliseringsøvelse i 1913, anlægget og den straks påfølgende nedlæggelse af Midtbanen 1928-36 samt om indsættelsen af rutebiler i nogle aftentog i 1950'erne.

Der er med andre ord udvalgt en række temaer, som er beskrevet i nogenlunde kronologisk rækkefølge – men for adskilliges vedkommende også temaer, der allerede var blevet berørt i den første jubibog fra 1979, og temaer, hvis behandling omfangsmæssigt i for høj grad afspejler, hvad der har stået til rådighed af trykt kildemateriale.

For mig at se er denne publikation et godt eksempel på, hvad der kan ske, når jubilæumsfe-

beren og publikationslysten raser: 110-års-jubilæum og S-togsindvielse. Det er for godt til at lade gå fra sig, og så sliber man saksen og sværter limpenslen, anstiller nogle supplerende undersøgelser og præsenterer det så i en nydelig indpakning.

Svar på, hvad titlen lægger op til, og hvad det så var for spor, banen satte, får man overhovedet ikke. Hvem var involveret i baneplanerne, og hvem trak de længste og korteste strå? Landkommunerne, som blev til store byer som Ballerup og Herlev, og deres rolle er end ikke nævnt. Godstrafikkens betydning for banen og egnen? Herlev stations betydning som godsterminal? Købstaden og hovedstaden, jernbanen og byudviklingen. Osv.

Kan det så undskyldes med, at det er svært at skrive jernbanehistorie og at det er ekstraværdt at skrive om statsbanelinier? Måske – afhængig af hvad målet er med udgivelsen, og hvor mange kræfter, man vil sætte ind. Men et forsøg kunne man da i det mindste gøre. Det er der faktisk andre, der har gjort – endda temmelig godt.

Var den foreliggende bog blevet præsenteret, som det den er: et udvalg af brudstykker fra en banes liv, så var det vel helt OK. Markedet er der jo åbenbart. Men titlen »Banen sætter spor. Frederikssundbanen i 110 år 1879-1989« og bagsideoverskriften »Dette er Frederikssundsbanens historie« er en tilsnigelse, og der er lidt ærgerligt: Bogen om Frederikssund-banen mangler stadig at blive skrevet, og man kan jo frygte, at markedet ikke kan bære endnu en bog om emnet – i hvert fald foreløbigt.

Steen Ousager

Oscar Udsholt og Bent Thestrup: *Reerslev sogns historie*. 1989. 197 s. ill. kr. 100,-. Forhandles af Høje-Tåstrup kommunes Lokalhistoriske Arkiv, Blåkildegård, Skolevej 54, 2630 Tåstrup.

Reerslev sogn mellem Roskilde og København er i dag en del af forstadskommunen, Høje-Tåstrup. Tidligere var det et mere selvstændigt samfund på alle måder og i højere grad en enhed, som sognet jo var på landet. Denne bog om Reerslev drejer sig om det gamle sogn og dets institutioner, og den må opfattes som en hyldelse til det, der engang blev bygget op, og hvoraf noget trods alt endnu består: kirken, skolen, gårdene og forsamlingshuset.

Forfatterne, der begge i en årrække har forsket i slægter fra Reerslev og selv er knyttet dertil gennem familie, rejser ikke direkte spørgsmål om den udvikling, der har fundet sted. De holder sig til en omhyggelig fremlæggelse af egne og andres optegnelser fra arkivalier og litteratur. Det sker efter den systematik, der kendes fra en hel del andre sognehistorier. Der er afsnit om oldtid og bebyg-

gelse, om kirken, gårdene, om foreninger og institutioner og til slut lidt om fester og skikke på egnen. Navnestoffet er omfattende; der er lister over præster, lærere og gårdmænd, og de gode sted- og personnavneregistre er meget nyttige, ikke mindst for andre slægtshistorikere. Materialet er lagt frem i en nøgtern registrerende form, der er udmærket, hvis man nøjes med at bruge bogen som håndbog til konkrete forhold vedrørende sognets historie. Vil man derimod arbejde med bogen som en lokalhistorisk fremstilling, hvad den vist trods alt også er tænkt som, er denne form mere en svaghed. Da savner man nogle indledninger til afsnittene, og specielt var det i forbindelse med gårdhistorierne nyttigt med lidt mere oversigt over den ganske udviklede godsstruktur på egnen og over tidspunkter for udskiftning og selveje. Her må man også undvære husmændene, som kun omtales sporadisk i forbindelse med landsbyvedtægten og den senere husmandsforening. Det nævnes ikke, hvorfor denne befolkningsgruppe i den grad er fraværende i materialet, men det er formentlig fordi den er sværere at få gjort synlig, når det er de traditionelle slægts- og ejendomshistoriske kilder, der trækkes på.

Det er dog ellers et imponerende stort materiale, der er samlet sammen, og giver man sig tid til indlevelse i de små biografier, der flere steder er indflettet om egnens folk, kommer der da også liv i den ellers lidt stive ramme. Der er mange mennesker i det samfund, man må tage hatten af for. Det kan være folk, der gang på gang måtte finde sig i ildebrande og dog kom igang igen, eller en myndig og selvstændig forskolelærerinde som Anna Børresen, der virkede i sognet fra år 1900 og både sad i menighedsrådet og praktiserede undervisning, der tog hensyn til at børn var børn (s. 75-76).

Der er kildehenvisninger i bogen, og selv om de i flere tilfælde er noget summariske, leder de andre på vej, og det har forfatterne iflg. indledningen haft som et af deres mål. Bogen fremtræder i øvrigt pænt, og den er behageligt fri for trykfejl.

Margit Mogensen

Otto Madsen og Anders Monrad Møller: Odense toldkammers historie 1632-1988. Toldhistorisk Selskab. 1989. 376 s. Kr. 248,-.

Odense toldkammers historie er ifølge forordet tænkt som et supplement til såvel fembindsværket Dansk Toldhistorie som til tibindsværket Odense bys historie. Tilknytningen til byhistorien er endda så synlig, at toldhistorien set udefra fremstår som et bind 11. Også bogens indre er i samme levende form med et stort, nyt billedmateriale og underfundige beretninger om toldere og smuglere. Biografierne giver godt stof til slægtsforskere, og der er rigshistorie nok til, at man kan forstå det lokale

forløb. Samtidig er det også en så grundig behandling af de lokale forhold, at det er et vægtigt bidrag til toldvæsenets generelle historie.

Otto Madsen dækker på de første 230 sider årene frem til 1850 og Monrad Møller perioden op til 1988. Som gennemgående temaer behandles toldpersonalets størrelse og sammensætning samt toldvæsenets ydre rammer, startende på tolderens bopæl og frem til den i 1977 opførte distriktstoldkammerbygning. Den fysiske placering måtte rette sig efter behovet: Før 1850 var det nødvendigt med både et kontor indenfor bygrænsen til konsumtionsoppebørslen og en placering ved havnen. Jernbanen nødvendiggjorde et ekspeditionskontor til fortoldning af fragtgods. Postpakker førtes til toldkammeret ved havnen, til stor irritation for Handelsforeningen. Desuden var der gennem tiden toldvagtskibe, toldopsynsmandsposter og konsumtionsboder.

Fremstillingen tager udgangspunkt i toldordningen af 1632, hvor Odense fik ansat sin første egentlige tolder. I den foregående tid var toldvæsenets opgaver her som andre steder blevet varetaget af byens foged. I Odense forblev adskillelsen permanent med den følge, at Odenses toldhistorie blev næsten usynlig. Otto Madsen bemærker da også meget rigtigt, at Odenses toldvæsen og især konsumtionen er ret sparsomt behandlet i den nyeste byhistorie.

I begyndelsen var accisen en både større og mere stabil indtægtskilde end tolden og var derfor særlig egnet til at lade bortforpagte for en årlig afgift, hvilket skete for første gang i Odense fra 1642. Da maltaccisen i 1672 blev afløst af en ca. 10 gange så tyngende omsætningsafgift, konsumtionen, var det da også i form af bortforpagtning frem til 1778.

Selv om der havde været stigende konsumtionsindtægter i forpagtningsperioden, blev overgangen til statslig administration i 1778 en økonomisk succes. Årsagen kunne alene tilskrives øget effektivitet på kontrolsiden. Omfanget af portkonsumtionssvigen kan ikke afgøres, men Otto Madsen vurderer på baggrund af den betalte portafgift, at størstedelen af forbruget må være blevet beskattet korrekt.

Ved »privatiseringen« af konsumtionen i 1672 var toldetatens arbejdsfelt blevet koncentreret om toldbehandling, der i de følgende hundrede år kun blev ændret i form af forandrede toldsatser og lejlighedsvis ind- og udførselsforbud på enkelte varer. Som nyt arbejdsområde kom dog i 1692 konsumtionen af vin, brændevin, salt og tobak, hvorefter afgiftstrykket i Odense steg med 33½%. Odenses toldindtægter 1733 viser, at eksportindtægterne udgjorde en ringe andel, og at skibsfarten var helt dominerende. Indtægterne hidrørte nemlig fra de søværts importafgifter, først og fremmest fra den direkte varetold, men også fra skibsafgifterne, de såkaldte lastepenge. På dette tidspunkt havde Odense sin kvantitativt største samhandel med Norge, uden at det gav toldvæsenet indtægter

af betydning. De for toldindtægterne centrale importører foregik med skibe fra Flensburg og Lübeck, men eksporten dertil var lille.

På grund af stadigt faldende indtægter besluttede det i 1691 at gå over til et forpagningssystem. Først blev forpagteren håndplukket, men fra 1700 blev de enkelte toldsteders intrader uldiceret og solgt for højeste bud. De følgende toldintrader i Odense nåede ganske høje tal, hvilket forklares med, at enhver kunne opnå en lempelig behandling ud fra princippet om, at det var bedre at få den halve told af lovligt indførte varer end slet intet, fordi godset ellers smugledes i land. Forpagtningerne ebbede imidlertid ud, og i 1711 kunne en kongelig tolder igen ansættes. Herefter ses der et misforhold mellem den øgede sejlads og de faldende toldintrader, som kun kan forklares ved, at den største del gik uden om toldvæsenets kontrol. Det påvises, at op mod $\frac{2}{3}$ af importen i 1730'erne var illegal. At tolderne medvirkede antydes ved at sammenholde deres besiddelser med deres løn.

Ønsket om at afskaffe smugleriet var baggrunden for de forpagtninger, som kom i perioden 1750-60. I første omgang var intraderne for hele Fyn forpagtet samlet med beløbet delt på 110 aktier. En analyse viser dog, at magten i toldsocietetet var samlet hos ni odenseanske borgere. Og selv om det nu var regeringens reelle holdning, at moderationer var skadelige, skulle det vise sig, at der i udstrakt grad blev givet toldmoderationer, i særdeleshed til denne snævre kreds. Dette fortsatte også i perioden 1755-60 under den odenseanske forpagtning. Indtægterne vidner om, at der blev betalt en så lille del af de lovbestemte afgifter, at også kunder uden for forpagternes kreds fik del i nedsættelsen, og det fulde beløb blev end ikke bogført. I 1760 afskaffedes toldforpagtningen endelig.

Med afskaffelsen af konsumtionen i 1850 bortfaldt eftersynet ved portene og formalingskontrollen i købstadsmøllerne. Umiddelbart fulgte ingen skatter til erstatning for dem, der forsvandt. Det demonstreres imidlertid, at afskaffelsen ikke blev en mærkbar lettelse for Odenses indbyggere. Få år inden afskaffelsen trykkede »komsen« med godt 12%, således at hver indbygger bidrog til statskassen med 7 rbd. Imidlertid faldt ikke alle 7 rbd. bort, men kun godt 2, for brændevinsfremstilling var stadig beskattet, og da egne indkøb oftest skete i små partier, blev der slet ikke tale om prisfald, idet det ikke var muligt at fradrage komsen i så små beløb. Fra 1873 skulle toldvæsenet frigøre arbejdskraft til opsyn med byens nye sukkerfabrik, og i 1891 kom ølskatten, der – selv om det beløb sig til det dobbelte af brønderiafgiften i Odense – dog var væsentligt lettere at opkræve.

En ny toldtarif fra 1908 betød øgede satser for vin, spiritus og tobak, mens told på kuld og importerede skibe faldt bort. Ellers var perioden frem til 1940 præget af en stigende administration af af

gifter på akvavit, cigaretter og hjemmedyrket tobak. Hertil kom omsætningsafgift på chokolade- og sukkervarer, på omsætningen i restaurationer m.m., på motorkøretøjer og benzin. I 1936 kunne Odense Toldassistentforening finansiere indretningen af et mødelokale på jernbanetoldkammeret ved at sælge dele af arkivet vedrørende afgifter.

Et helt kapitel er viet besættelsestiden, selv om den daglige rutine kun synes forstyrret af akut mangel på »Cyklegummi«. Dog kom 1940-loven om midlertidige forbrugsafgifter med importafgift frem til 1942 som en særdeles upopulær bestanddel, og oveni kom »kludeloven« der betød en 10% omsætningsafgift på manufakturvarer. I alt var der således 1.424 tilsynspligtige virksomheder. De fleste sager vedrørende forholdet til besættelsesmagten drejede sig imidlertid om smugleri samt om tobak og tobakspapir. Endnu i sommeren 1944 kørte bekæmpelsen sammen med politiet, som overlod toldkammeret hele bunker af rapporter, så man kunne udarbejde bødeforlæg i henhold til toldloven. At der var problemer med at opkræve bøderne, ser Monrad Møller som tegn på, at de mindre bemidlede oftest var fristede. Eller var det blot denne gruppe, der blev opdaget?

Efter krigen faldt særordningerne bort. I 1946 afskaffedes detailafgiften på stærke drikke, hvad der i Odense betød bortfald af tilsyn med 1.000 detailhandlere, og i 1951 afskaffedes sukkerafgiften og dermed kontrollen med den lokale fabrik. Generelt kom der ændringer i form af forhøjelser af ældre afgifter og fremkomst af nye – lige fra is til gultvæpper – med et højdepunkt i 1955, hvor loven om forbrugsbegrænsende foranstaltninger medførte engrosafgift på bijouteri, legetøj, lædervarer og – igen – manufakturvarer. Almindelig omsætningsafgift i engrosleddet fik virkning fra 1962 og udgjorde fra starten mere end 25% af bruttointraderne.

De sidste godt tyve års administration har været tyngt af merværdiafgiften af 1967, der medførte registrering af 18.000 momspligtige virksomheder i Odenseområdet. I 1979 bortfaldt opkrævningen af havneafgifter, som toldvæsenet havde varetaget så længe, Odense kanalhavn har eksisteret, og i 1984 overgik trafikkontrollen til Svendborg distriktstoldkammer. Således mistede man forbindelsen til havnen.

Monrad Møller konkluderer at selv om de seneste par tiår har medført ændringer af en størrelse som toldvæsenet ikke har set før, må Toldkammeret i Odense dele skæbne med resten af det toldvæsen, som også ind i 90'erne må antages at blive underkastet rationalisering. Dette blev hurtigt aktuelt. Pr. 1.4.1990 sammenlagdes de enkelte toldkamre med amtsskatteinspektorerne til regionale afdelinger af den nyoprettede Told- og Skattestyrelse.

Om bogens kvalitet må man generelt konkludere, at den både er et væsentligt supplement til

Odense bys historie og til vor viden om toldvæsenets udvikling i Danmark.

Gitte Lundager Rausgaard

Erland Porsmose: Naturens sang – menneskets kår. Hverdagsliv fotograferet af Lars Rastrup 1885–1925. Landbohistorisk Selskab og Ker-teminde Museum 1989, 160 sider.

Der er en utrolig grøde i historiske billedbøger for tiden. Der kommer den ene bog efter den anden med billeder af typen: »Ak! hvor forandret. Tænk så »Storegade« sådan ud i 1890«. Hvis man ikke har sin daglige gang i »Storegade«, er den slags bøger imidlertid af begrænset interesse, selv om billedet af »Storegade« i 1890 i bogen er stillet op ved siden af et billede af »Storegade« i dag. Sådanne bøger har kort sagt fortrinsvis lokal interesse, men i den lokale sammenhæng har de naturligvis deres berettigelse.

Det er imidlertid ikke en sådan billedbog, Kerteminde Museum har udsendt i samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Lars Rastrups billeder har mere end lokal interesse, men når de præsenteres som »hverdagsliv«, er det måske noget af en tilsnigelse, om end det må være begrundelsen for at lade Landbohistorisk Selskab være medudgiver. Lars Rastrup er ikke den socialrealistisk fotograferende rapportør a la Jacob Riis, men en – som regel – fattig maler, som fastholdt sine motiver i form af fotografier, der senere kunne danne grundlag for malerier. Det er tydeligt, at billedmæssig komposition har været væsentligere for ham end socialrealistisk gengivelse af motivet. Som eksempel kan tages det billede af den traditionelle danske tåreperser – »Jens Vejmandsmotivet« – der gengives i bogen både på side 72 og på bagsiden. I dette billede af »Skærveslagning ved Kertinge Nor« har den billedmæssige komposition – med skærvebunken og læsejlet som afgrænsende momenter – tydeligt været væsentligere end gengivelsen af skærveslageren.

Resultatet er imidlertid, at der som hovedregel er kommet meget smukke billeder ud af det. Lars Rastrup har tænkt længe, inden han tog billedet. I nogle tilfælde har han dog ikke kunnet skabe den perfekte komposition på stedet, f.eks. fordi han var ude med et kamera med kvadratisk pladeformat, og ønskede et rektangulært motiv. I bogen er der eksempler på, at han så på den fremkaldte plade har indridset det udsnit, der skulle bruges til maleriet.

Lars Rastrup var fra Fyn, men hørte kunstnerisk set ikke til »Fynbomalerne«. Mens hans samtidige Fritz Syberg, der kom fra lige så usle sociale kår som Lars Rastrup, valgte Zahrtmanns frie kunstskole efter Det tekniske Selskabs Skole, valgte Lars Rastrup det sikre, nemlig Kunstakademiet, og nogen i samtiden moderne maler blev han al-

drig. Efter en kort succesrig periode 1887–92 under Hirschsprungs protektion havde han da også svært ved at klare sig som kunstmaler, når der ses bort fra den sidste periode af hans liv (efter 1936), hvor han klarede sig økonomisk ved hovedsageligt at male og sælge kopier af tidligere arbejder. Vi skal imidlertid i dag være glade for, at Lars Rastrup ikke blev nogen stor succes som maler, og i hvert fald ikke havde råd til at betale modeller til »at stå« for sig. Lars Rastrup måtte som regel male efter fotografier, og derfor var han nødt til at tage så smukke og velkomponerede fotografier – også af »skræpløjning med dobbeltpløj« etc.

Poul Thestrup

Henrik M. Jansen: Elvira Madigan og Sixten Sparre. Som samtiden opfattede dem – og 100 år senere. 84 s. ill. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, bind 21. 1989. Kr. 98,-.

Kærlighedsdramaer har der altid været alle vegne, men de færreste er blevet så berømte som det, der udspillede sig på Tåsinge i sommeren 1889 med cirkuspigen Elvira Madigan og den svenske løjtnant Sixten Sparre. Det endte som bekendt blodigt med mord og selvmord i Nørreskoven og begravelse på Landet kirkegård. Aviser og blade både i Danmark og Sverige tog straks fat på historien, og siden har myterne blomstret.

I god tid inden hundredåret for parrets død begyndte museumschef Henrik M. Jansen, Svendborg og Omegns Muesum, at adskille kendsgerninger og myter ved i 1987 at udgive den bog, som i 1989 udsendtes i 2. udvidede udgave. Foruden nyfundne billeder og flere oplysninger om hovedpersonernes slægtsforhold indeholder denne udgave også et slutafsnit med opfattelserne af kærlighedsdramaet i forbindelse med hundredåret for det. Det er forfatterens pointe, at myterne lever endnu, og at verden vil bedrages, når det som her handler om et emne med alle elementerne til en kulørt historie.

Bogen præsenterer først læseren for tiden og stedet i nogle korte kapitler, der som resten er overdådigt illustreret. Man mindes bl.a. om det berømte Mayerling-drama i Østrig-Ungarn tidligere i 1889 og i det hele taget om tidens optagethed af døden som udvej. Ellers fortælles om datidens cirkusliv og især om Elvira som linedanserinde i Norden og Europa. Der er samlet et spændende kulturhistorisk stof, som også har interesse for den læser, der eventuelt har fået nok af den uheldige kærlighedshistorie. Til det hører også billederne af livets gang i Svendborg og på Tåsinge, når man var optaget af f.eks. cykelvæddeløb eller mere almindelige landligere end Elvira og Sixten.

Det centrale i bogen er de mange siders gengivelser af samtidige avisartikler, telegrammer, breve, digte og officielle dokumenter. Forfatteren

bringer iflg. forordet med vilje det hele uden kommentarer, så læseren får lejlighed til indlevelse og til selv at finde lidt eller meget af sandheden. Tanken er smuk, men hvis læseren ikke er vant til historisk metode, kan det netop være, at de journalistisk forsurede bidrag i bevidstheden vinder over en nøgtern politirapport, og myterne bliver hængende.

Med en styrende hånd fra en dansk- eller historielærer må Henrik M. Jansens tiltalende bog være velegnet til gymnasie- eller voksenundervisning, og enhver har heldigvis lov til at lade sig godt underholde – med eller uden myter og kildekritik.

Margit Mogensen

Bodil Olesen: Et kvarter og dets mennesker. Bolig- og livsformer gennem 100 år. Frederiksbjerg Øst, Århus. Købstadsmuseet »Den gamle By«, Skriftrække, 1, Århus 1987. 223 s.

Da interessen for en nærmere udforskning af Danmarks industrialisering efter 1850 i midten af 1970'erne voksede sig stærk, steg også interessen for de danske byers udvikling i perioden 1850–1920 – og ikke mindst for de specielt af industrialiseringen skabte miljøer: de nye arbejderkvarterer, f.eks. i København, Horsens, Åbenrå, Odense o.a.st. I begyndelsen af 1980'erne kom også erkendelsen af periodens bymiljøer som bevaringsværdige, med bl.a. bygningsregistranter for kvarterer fra efter 1870 i byer som Århus, Odense, Esbjerg m.fl.

I slutningen af 1980'erne er museer forskellige steder i landet så begyndt at interessere sig for nogle af de afgørende forandringsprocesser m.h.t. beboerstruktur og boligmiljø, som i de sidste 30–40 år har fundet sted i de gamle arbejderkvarterer. Københavns Bymuseum har fulgt en konfliktfyldt proces med forslumring, totalsanering og genopbygning på det indre Nørrebro i København – og købstadsmuseet »Den gamle By« i Århus har i et flerårigt projekt dokumenteret en for mange gamle arbejderkvarterer typisk udvikling i kvarteret »Frederiksbjerg« syd for banen i Århus. Det er der kommet en læseværdig bog ud af.

Kvarteret voksede frem i årene efter 1870. I de første 25 år består bebyggelsen mest af småhuse i 1–2 etager, og befolkningen er meget homogen: unge arbejderfamilier (86% af beboerne) og stort set alle tilflyttere fra landet. I årene efter 1895–1900 skifter bebyggelsesmønsteret til højt etagebyggeri, og befolkningen bliver mere differentieret. Den fortsat store arbejderbefolkning er nu i høj grad 2. generations »frederiksbjergere« (allerede 55% i 1890!), men i kvarterets mere attraktivt beliggende udkanter opstår nu også borgerlige enklaver. Efter 1945, hvor kvarteret er helt udbygget, begynder nye processer at gøre sig gældende: en

begyndende udflytning af børnefamilier, udkonkurrering af baggårdserhvervene, samt et stigende forfald, der kulminerer omkring 1970. I løbet af 1970'erne begynder nye grupper af studerende og unge at flytte ind i de gamle huse, ikke sjældent som kollektiver. 1960'ernes brutale byomdannelse erstattes af begreber som »bevaring« og »byfornyelse«, og følgen bliver en langsom, men sikker omdannelse til et gennemmoderniseret kvarter for nye, ressourcestærke grupper – mens de gamle beboergrupper i dag sidder i forstæderne.

Processen beskriver forfatteren som en udvikling med først den gamle, »koncentriske« by (de fattigste yderst på marken), derefter industrialiseringens »zoneopdelte« struktur, som efterhånden i vort århundrede underlægges udviklingen mod »monopolbyen«, dvs. den i stigende grad planlagte og centraliserede by. Ind i dette forløb kommer så ændrede vurderinger som det uforudsete element: Efter mange års funktionsopdeling og udadbevægelse får vi pludselig bevægelsen tilbage til byen. Som forfatteren udtrykker det: »Bybygningen har fået sin post-modernisme«. Konsekvensen af denne sætter også (nogle af) deltagerne i et dilemma: De sympatiserer med de »gamle« beboere, ønsker en by med plads til de mange grupper – men er selv med til at skubbe »de gamle« ud og skabe en ny ensartethed.

Hovedformålet med »Et kvarter og dets mennesker« har dog først og fremmest været at fremlægge konkrete eksempler på de forskellige boligmiljøer, som på undersøgelsestidspunktet afspejlede de forskellige stadier i kvarterets udvikling. Vi besøger både de sidste fra de gamle arbejdergenerationer i deres små lejligheder, de nye grupper af unge og akademikere i deres moderniserede lejligheder, huse og bofællesskaber, samt nogle medlemmer af det traditionelle borgerskab i deres 5–6 værelses lejligheder.

Både husene og de enkelte beboers historie følges nøje, således at forandringsprocessen ses i eksemplerne. Hovedinteressen ligger på den materielle kultur: boligform og boligindretning som »signaler« for gruppetilhørsforhold og livsstil, illustreret af valgte billeder (i desværre vekslende kvalitet). Livet i husene er mere perifert berørt – her har interessen samlet sig om at undersøge den mere geografiske kvarteropfattelse hos beboerne. Svaret på dette spørgsmål siger nok mest noget om almen territorieopfattelse. Afgrænsningen af »kvarter« er i højere grad et fagligt, definitorisk spørgsmål. Et frugtbart rammebegreb for livet uden for boligen kunne her have været Johs. Møllgaards »domicil«-»domæne«-begreb, hvor man i definitionen af »domænerne« kunne have fulgt beboergrupperne ud i byen: f.eks. arbejderne til deres kolonihaver, kollektivisternes til cafeerne i den indre by, osv. osv.

Bogen er alt i alt et fint og væsentligt bidrag til kendskabet til vore dages danske boligkultur – repræsentativ for ikke alene store kvarterer i Århus,

men også for lignende kvarterer i andre universitets- og institutionsbyer: Vesterbro i Odense, »kartoffelrækkerne« i København osv. Samtidig har »Den gamle By« hermed vist en vilje til at spille en rolle som købstadsmuseum også for de sidste 100 års bymiljø!

Peter Dragsbo

Bue Beck og Birgitte Kjær (red.): Dit Århus. Festskrift til Gunner Rasmussen den 15. februar 1990. Udg. af Købstadsmuseet »Den Gamle By«. Århus 1990. 323 sider. Ill. kr. 250.

På sin 70-årsdag og i forbindelse med sin fratræden har overinspektør ved Købstadsmuseet »Den Gamle By« i Århus, cand. mag. Gunner Rasmussen fået et fornemt festskrift. Ikke med en alenlang lykønskingsliste, for bogen har ikke været udbudt i åben forudbestilling, men forsynet med en liste, der gør indtryk, over institutioner, firmaer og enkeltpersoner, som på en eller anden måde har villet være med til at løfte den foreliggende opgave.

Der er tale om en blandet buket med over 25 artikler, skrevet af venner og fagfæller og med emner fra museumsmændens interessefelt, men velgørende samlet om ét hovedemne: Århus. Artiklerne er samlet i seks afdelinger: Lærdom for livet, Åen og havnen, Omkring Mejlgade (hvor festens genstand er født!), Livet i byen, Byen på museum og Kunst og håndværk.

Både denne inddeling og bogens titel lader ane, at festskriftet først og fremmest har lokalhistorisk interesse, men en række af artiklerne har dog også bud til andre end dem, der har rødder i Århus.

Et godt eksempel er Erna Lorenzens artikel *Da tøjet »talte« med*. Heri gennemgås – med udgangspunkt i 20 billeder fra Århus Lokalhistoriske Samling – modens omskiftelser i perioden fra midten af 1800-tallet til ca. 1950. Selv om pladsen er begrænset, får læseren her en kort, anskuelig og nyttig indføring i en lang række begreber fra tøjets og modens verden. Med denne artikel som ballast vil læsere i hele landet være bedre i stand til at se, hvad der er typisk, moderne eller gammeldags beklædning på et givet billede fra den lokale samling – eller have bedre mulighed for at bidrage til en datering af et ellers udateret billede. Alle artiklerne skal ikke opregnes her, men flere af dem kan bestemte – ligesom Erna Lorenzens – være inspirerende også uden for Århus.

Fødselarens arbejdsplads gennem 35 år er repræsenteret med en række artikler, heriblandt et par stykker med erindringer om museets grundlægger Peter Holm, der gerne mødte om morgenen ved 6-tiden og i hvert fald om sommeren spiste aftensmad i museet sammen med sin kone. På den måde var der unægtelig også givet et klart signal til de øvrige medarbejdere om, hvordan arbejdet burde passes.

To af Gunner Rasmussens samtidige, rigsarkivar Vagn Dybdahl og overarkivar Finn H. Lauridsen, indleder bogen med artikler om fødselarens gymnasirektor på Marselisborg Skole (den konservative, men socialt forstående og frisindede dr. phil. J. K. Larsen) og om studentertilv i Århus anno 1941. En af tidligere tiders store Århus-skoler, Finsensgades Skole, hvor Gunner Rasmussen selv har gået, følges i tal fra vugge til grav – fra dengang der så at sige var elever i skolerne og frem til nedlæggelsen og omdannelsen til privatskole.

Man noterer sig i forbitnelsen og med ublandet glæde, at »Den Gamle By« og Gunner Rasmussen trods stærk interesse for det byhistoriske varmt har støttet planerne om indretning af et egentligt museum for Århus' egen historie. Ikke noget tegn på institutionsimperialisme her – tværtimod ville virkeliggørelsen af planerne, som endnu lader vente på sig, jo betyde, at »Den Gamle By« skulle afgive dele af dets samlinger til det nye museum.

Mere almen glæde vil nok være udbredt hos læserne over den meget flot tilrettelagte bog. Det flotte understreges af en række farvebilleder i bogen og af gode Århus-billeder, der er indskudt som mellemtitelblade foran hver af bogens seks afdelinger.

Anmelderen deler ikke den vistnok ret udbredte modvilje mod festskrifter – det siges, at ingen djævel kan finde artiklerne igen. For mig at se er det snarere et vidnesbyrd om urimelige mangler på det (historisk-)bibliografiske område. I Århus har den lokalhistoriske udgivervirksomhed gennem Byhistorisk Udvalg været endog særdeles omfattende i Gunner Rasmussens år ved »Den Gamle By« – så omfattende at man formentlig må frygte for, om markedet overmættes. Man må håbe, at festskriftet til ham alligevel får den udbredelse, det fortjener.

Jørgen Thomsen

Ung i Århus. Tredje samling, udgivet af Århus byhistoriske Udvalg. Universitetsforlaget, Århus 1988, 200 s.

Efter i 1964–65 at have udgivet de første samlinger af forskellige folks erindringer om stort og småt i deres liv, har Århus byhistoriske Udvalg nu udgivet endnu et bind af »Ung i Århus«, angiveligt for at dække tiden efter 1930–40. De 16 bidragydere er mestendels udvalgt fra embedsstanden med en hovedvægt på lokale koryfæer – men for alsidighedens skyld suppleret med to fra det folkelige musikliv og to fra den århusianske venstrefløj.

Som så mange andre af den slags antologier har denne kun begrænset interesse uden for lokalsamfundet. Der er intet fællestema for bidragene – bl.a. handler de meget lidt om det at være ung. I glimt ser vi i nogle af bidragene nogle linjer i f.eks. boligkulturen: museumsinspektøren køber havegrund i 1941 og bygger eget statslåns hus 1951,

bibliotekaren flytter i rækkehus 1953 osv., men ellers rummer bidragene mest oplysninger af interesse for institutions- og arbejdspladshistorien.

Af de to musikhistoriske bidrag har især det ene dog en mere almen interesse – som en fin skildring, der viser, hvordan man før i tiden kunne færdes i en bred variation af folkelige musikmiljøer: FDF-orkestret, »Vennelyst« og »Wienerhallen«, Århus Byorkester og pigtrådsarrangementer a la Tommy Steele, osv.

Også de to venstrefløjsbidrag fra et par ægte »68-ere« har mere end lokal interesse: den ene en kvinde, der har gennemlevet talrige stadier, fra pæn, nygift pige o. 1960, til abort, skilsmisse, ny stil, kvindehus, slumstorm og boligaktivisme – den anden en fyr, hvis mere medieflippede vej især rummede hash og happenings.

Peter Dragsbo

Peter Dragsbo: Forstæder i Esbjerg 1900–1960. Bebyggelsehistorie og bevaringsværdier. Esbjerg 1988, 117 s., ill.

I den sidste snes år er der vokset en hel litteratur frem om enkelte kvarterer og forstæder rundt omkring i landet. Nævnes skal Birte Beck Jørgensen/Leif Thomsen: *Hverdagslivet i en forstad*, 1978 om livet i Hedemarken 1968–74, Rita Sørensen. *Sjællandsgade-kvarteret i Århus*, 1986, Elisabeth D. Farah/Johanne Schmidt: *Frederiksbjerg 1870–1900*, Erhvervshistorisk Årbog 1981 og sidst Bodil Olesen: *Et kvarter og dets mennesker. Frederiksbjerg, Øst, Århus*, 1988, der tilsammen viser, hvor mange forskellige måder den slags undersøgelser gribes an på. Jørgensens og Thomsens er overvejende aktuel sociologisk, Farah/Schmidt mest socialhistorisk statistisk, overfor Rita Sørensens kvalitative socialhistoriske tilgang, hun har talt med folk i stedet for at lave statistik. Bodil Olesen har været mest interesseret i det arkitektoniske og indretningsmæssige.

Dragsbos bog ligger i sit anlæg tættest på Bodil Olesens, men ser her bort fra interiører i kvartererne, og ambitionsniveauet har ikke været at gå nær så meget i dybden. Hvad bogen ikke har her, har den til gengæld i bredden ved at omfatte alle Esbjergs gamle forstæder. Det er i sit anlæg en bygningsregistrant over bevaringsværdige helheder og enkeltbygninger i 10 forstæder i byen, den tredje af typen i Esbjerg-området. For ikke at registrant-karakteren skal virke som en alt for stærk spændetrøje, har Dragsbo lykkeligvis givet bogen en udtalt historisk dimension, hvor der bliver givet sammenhænge i og forklaringer på bebyggelsesudviklingen fra før århundredskiftet til i dag. Han øser her som en af de allerførste og i mange tilfælde som den første af den viden, der er blevet lagret på enten det lokale museum eller arkiv, en viden han

selv som en meget aktiv og initiativrig museumsmand har været med til at indsamle, samt endelig ikke at forglemme forfatterens egne iagttagelser på stedet. Interviews er kun benyttet helt undtagelsesvis og levevilkårene og livet for menneskene i kvartererne berøres kun i mindre grad. Socialhistorie er der ikke tale om, og bogen rummer typisk derfor heller ikke en eneste statistisk tabel.

Der falder her og der udtalt kritik af ejendomsbesiddere, der ikke vedligeholder deres bygninger i dag på en måde, så de bevarer deres oprindelige tidspræg. Det er en af bygningsregistrantens opgaver at tjene som mulig rettesnor for kommunale myndigheder og ejere ved geografisk opregning af de værdifulde bygninger, men også et af de forhold, der kan gøre bogen svær at komme igennem som sammenhængende læsning. Derimod fungerer den udmærket som opslagsbog, hvor man bl.a. via registret let finder frem til ejendomme af interesse. Dog skal man altid kende den nuværende adresse; matrikelnumre gives ikke som indgangsnøgle. Et stort billed- og kortmateriale, både historisk og aktuelt ledsager og dokumenterer teksten. Her og der kan man være uenig eller stille sig spørgende til vurderinger og karakteristikker (f.eks. s. 83 om et byggeri af »wild-west-agtige huse« – hvad er det?) og efterlyse, hvilke kriterier, der skal give en bygning bevaringsværdi. Det hedder s. 109 om Exnersgade: »Strøg med nogle af byens ældste og mest historiske huse«. En lidt mere fyldig redegørelse for, hvad der gør et hus »historisk« i modsætning til et andet, havde nok været på sin plads. Arkitekturen og bygningstilstanden gør det i alt fald ikke alene, alderen heller ikke. Der må mere til ved at knytte mennesker og deres historie til konkrete bygninger. Det er på disse felter Dragsbo er aller mest knap og diskutabel, men der er blevet et særdeles kvalificeret grundlag at arbejde videre ud fra. Det er let at kritisere Dragsbo for det, han ikke har gjort og ikke medtaget. Inden for sin genre, registrantens, er det et fortrinligt arbejdsredskab, der forhåbentligt kan være med til at stimulere interessen for bygninger, miljøer og historien i en af landets stadig helt unge købstæder.

John T. Lauridsen

Danmarks kirker. Ribe amt. Bind 3, hæfte 19–20. Vester Starup, Grimstrup, Vester Nykirke, Fåborg (hft. 19), Årre, Sneum, Tjæreborg, Skast (hft. 20). Udgivet af Nationalmuseet 1989–90. Side 1651–1910, ill. Kr. 122 (indb.), 94,50 (hft.).

Med de to nye hæfter omfattende otte kirker er kirkeværket godt på vej i Skast herred i Ribe amt. Her er som overalt i amtet tufkirker og granitkirker, ofte begge dele i (u)skøn blanding. Her er

små ydmyge kirkehuse som Vester Starup og statelige som Skast kirke, herregårdskirker som Vester Nykirke og nye stationsbykirker i den særlige skønvirkestil som brugtes f.eks. i Agerbæk.

Kirkernes beliggenhed er et spændende kapitel, og det slår en hvor meget åløbene har betydet tidligere, når man ser, hvordan kirkerne er placeret nær åerne. Det gælder f.eks. Janderup og Vilslev, og i disse hæfter Vester Starup, der ligger ensomt ved Holme å, og Sneum, der ligger lige så alene ved Sneum å. I det sidstnævnte åløb er der fundet tuf, så der er sejlet ad åen.

Selv om der ikke skal gives karakter til de enkelte kirker – de er spændende hver for sig – så er Vester Starup en perle, fordi så meget er urørt. I bygningen med de fine romanske vinduer med lilljeornament og i inventaret med den prægtige altertavle og et alterbord af al. Spændende også at man her har spor af bemaling i døbefonten. Det er en skam, at rekonstruktionen side 1676 ikke er i farver.

I Grimstrup kirke er der bl.a. en gammel dørfloj, lige som der er døre i Årre og Sneum. De er ikke kun interessante ved deres alder, men også ved den ornamentik beslagene udviser. Vester Nykirke kan prale af at have haft et alterretabel med et kors som midtpunkt. Tilbage er kun alterstolperne, men alligevel. Inventaret har her præg af at være herregårdskirke til Endrupholm og dermed hjemsted for slægten Teilman, hvis indsats for kirkebevaring har været omtalt flere gange.

Der er flere gode døbefonte i disse kirker, bl.a. i Årre hvor det specielle »tornudtrækkermotiv« findes. I det hele taget er der både på fonte, prædikestole og altertavler en sand billedvrimmel med et væld af hoveder – løvehoveder og trolde og andet godt, og hvem kan stå for de herlige basunengle på epitafiet i Sneum kirke?

Tjæreborg kirke er speciel på grund af sine loftsmalerier, som dateres til begyndelsen af 1650'erne. De er i hvert fald fra før Wenzel Rothkircks begravelse i 1655. Både Vester Nykirke og Tjæreborg har herregårdspræg, og indretning og inventar får et andet præg end i »almindelige« landsbykirker. Men disse hævder sig både i det ydre og indre ved deres egen storhed som f.eks. kirkerne i Fåborg og Skast. I den sidste sidder en lille billedkvader med en henrivende hjort som motiv i korets østgavl. Det lille billede siger meget om, hvor fornem vor kirkekunst er – stormandskirke eller ej. Inde i Skast kirke kan man se billeder af Ole Søndergaard og hans kompagnon Erik Pedersen, der omkring 1930 malede mange alterbilleder og »forbedrede« kalkmalerier på Esbjergkanten. Efter min mening vinder hjorten over Søndergaard.

Engang samlede bønder sten sammen for at sætte dige om kirkegården. I Tjæreborg solgte man digets sten da Esbjerg havn skulle bygges omkring 1870. Sådan er det, godt de ikke skulle bruge kirkeinventar ved havnebyggeriet.

Hæfterne er som vanligt velredigerede og fyldigt

illustreret. Der er en lang række fine tegninger fra gammel og ny tid at glæde sig over. Arkitekt Axel Møller var vist ikke fra Esbjerg (side 1891).

Under Skast kirke omtales, at der opstod problemer på grund af en »misforstået« anvendelse af plasticmaling. Gid det kun havde været i Skast.

Verner Bruhm

Anngret Pods og Henning Henningsen: Kirkeskibe – i Danmark og de tidligere hertugdømmer Slesvig og Holsten. Tysk Bogimport Aps 1989, 128 s. ill. i farver. Kr. 250,-.

Henning Thalund: Fynske Kirkeskibe. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum. bd. 27, 1989. 125 s. ill. Kr. 130,-.

Der er ca. 1500 kirkeskibe i danske kirker; men viden om dette maritime inventar har hidtil ikke været meget udbredt. Nu er der mulighed for introduktion på en både overskuelig og indbydende måde, hvis man fordyber sig i en af, eller hellere begge, de bøger, 1989 bragte om emnet. Den ene er et pragtværk med store top-professionelle farvefotografier af en stribe af de smukkeste og mest interessante kirkeskibe fra forskellige dele af det nuværende og oprindelige Danmark; den anden er geografisk afgrænset til Fyns Stift og har i højere grad håndbogens karakter. Udstyret er mere beskedent, og det er prisen også.

Henning Henningsen, tidligere direktør for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, grundlagde i sin tid museets registrant over kirkeskibe og udgav i 1950 standardværket: Kirkeskibe og kirkeskibsfester. I den nye bog om kirkeskibe, som Henning Henningsen har skrevet sammen med Anngret Pods fra Kiel, kommer det store overblik fra mange års beskæftigelse med et kært emne læseren til gode. Essensen lykkes det forfattere at præsentere på ganske få sider i en indledning om kirkeskibenes historie. Man indføres i, hvordan skibet føjer sig ind i den kristne symbolik, hvordan det er omtalt i litteraturen og i de danske kirker bevaret fra renæssancen og videre frem. Nogle kirkeskibe er ophængt som »standsgaver«, givet af f.eks. skipperlauget i søfartsbyerne, mens andre er givet af private enkeltpersoner. Grundene til gavmildheden har varieret, men taknemmelighed eller minde om en bestemt national eller lokal begivenhed er almindelig. Chancen for at blive husket for gaven kan nok heller ikke helt lades ude af betragtning.

Næsten alle kirkeskibe er modeller af virkelige skibe, og hyppigt er det sejlskibe, især orlogsskibe, hvad også mange kirkeskibsnavne godtgør. I ældre tid var det langt fra altid præcise modeller, der blev ophængt, og det kunstneriske og håndværksmæssige niveau har svinget med bygmesterens fag-

lige forudsætninger og arbejdsvilkår – til lands eller til vands. Der kommer stadig nye kirkeskibe til, men nu fører det offentlige tilsyn med kvaliteten.

Af et kort bagi bogen ses hvilke egne, der er repræsenteret blandt de godt 50 udvalgte kirkeskibe. Ellers får man ikke noget af vide om udvælgelsesprincipperne. Det er tydeligt, at hertugdømmerne og kongeriets sydøstlige kystegne er stærkest med. Dels har skibene her været en nærværende del af hverdagen, dels har det formentlig også spillet ind, at den foreliggende bog er en dansk bearbejdelse af en tysk udgave, som naturligt nok har lagt vægt på det i dag tyske område. I øvrigt er udvalget alsidigt m.h.t. typer af skibe; kronologisk ligger hovedvægten på de gamle, fine skibe af høj kvalitet. Hvert skib er forsynet med katalogoplysninger samt en kort beskrivelse af omgivelserne.

Fotografierne er dog det væsentlige. En billedbog, står der tilmed på titelbladet. Kvaliteten er uovertruffen, og i alle detaljer er det muligt at studere konstruktion og stil. Trods »dukkeformatet« virker skibene naturlige, og de anvendes da også som kilder til tidligere tids teknik med sejl og tovværk m.v. Alle kan bruge billederne til en drømmerejse på verdenshavene, men om det skal være med f.eks. »Dannebrog«, 1600-tals lineskibet fra Kerteminde kirke eller det prægtige nyere skoleskib i St. Jacobi i Lybæk kan blive et svært valg!

Nogle få kirkeskibe fra billedbogen er også med i registranten over de fynske kirkeskibe, som Svendborg og Omegns Museum har udgivet. Der er en del parallelle oplysninger om emnet i almindelighed, men ellers supplerer bøgerne hinanden. De er lagt forskelligt til rette og delvis skrevet i forskellig hensigt. Henning Thalunds baggrund er den maritime lokalhistorie og styrmandskundskab, og i denne bog er det i højere grad folkekunsten omkring skibene, der lægges frem, end det er det kunstnerisk perfekte. Bogen er rig på begge dele, i hvert fald for den, der bruger den som guide til de mange fynske kirker med et eller flere skibe ophængt.

Bag bogen ligger et engagement fra de kirkelige myndigheder og fra menighedsrådene, der har bidraget med arkivalier og udfyldelse af spørgeskemaer. Derved er det lykkedes forfatteren at opdatere den registrerede viden om stiftets kirkeskibe, og alt er med, sågar de kasserede vrage på præstegårdslofter. Man kan slå op på kirker, bygmestre og på maritime fagudtryk. Det sidste er en god hjælp, som ikke findes i Pods og Henningsens billedbog.

Der er et udmærket lokalhistorisk stof med i indledningen. Som eksempel kan nævnes oplysningerne om de processioner og fester, der stadig praktiseres, når skibe nyophænges eller genophænges efter istandsættelse. Der er overraskende meget lokal kulturhistorie forbundet med kirkeskibene, som man efter læsning af disse bøger nødvendigvis

må se nærmere på ved først givne lejlighed.

Margit Mogensen

Jens Skriver: Traktor i Danmark i tekst og billeder, 1989, Forlaget Skippershoved i samarbejde med Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 96 sider, kr. 88,-.

Fra 1985 til 1988 publicerede Jens Skriver tre artikler i »Bol og By« om »Traktordriftens udvikling i Danmark til 1945«, »Traktordriftens gennembrud i Danmark 1945–65« og »Traktordriftens konsekvenser«. Artiklerne var resultatet af en ansættelse på Dansk Landbrugsmuseum i 1984 med det formål at udføre en undersøgelse af traktordriften i Danmark til 1965. Nu følger en lille bog, hvor resultaterne sammenfattes og især illustreres med billeder af traktortyper og traktor anvendelser. Hvis man ønsker tal for udviklingen af det danske landbrugs mekanisering, er det de tre artikler i Bol og By, man har brug for, men hvis man har brug for billeder – ikke bare af den lille grå Ferguson, der næsten blev indbegrebet af dansk landbrugs mekanisering fra 1948 – men også af modellerne fra Bukh i Kalundborg, og hvad der ellers har kørt på de danske marker før 1965, så er det Jens Skrivers nye lille bog, man skal have fat i.

Samtidig med billederne, hvoraf mange er i farver, får man dog også en god gennemgang af landbrugets mekanisering frem til 1965. Første gang traktorer viste tegn på at ville slå igennem i Danmark var under første verdenskrig. Forklaringen var, at heste i ubegrænsede mængder kunne afsættes til det krigsførende Tyskland til så gode priser, at det blev rentabelt at anvende traktorer. Når Jens Skriver her skriver, at der til sidst blev en sådan mangel på heste i Danmark, at der blev indført eksportforbud, er det imidlertid kun den officielle del af historien, han har fået fat i. Eksportforbudet betød ikke, at der ikke kunne og skulle eksporteres heste til Tyskland. Formålet med indførelse af eksportforbudet var, at tilladelse til hesteeksport så kunne bruges i de dansk-tyske forhandlinger til at opnå tyske eksporttilladelser for varer, der ellers var tysk eksportforbud for. Dette er imidlertid ikke væsentligt for mekaniseringsprocessen. Her var det til gengæld væsentligt, at brændstofmangel fra 1917 fik standset de danske traktorer.

Da freden brød ud, købte de danske bønder, hvis tegnebøger nu var ved at revne, til gengæld traktorer som aldrig før. Denne traktorepidemi blev dog kortvarig. Dels viste det sig mærkelig nok, at hestene nu faldt i pris, dels holdt de fleste bønder under afsætningskriserne i tyverne og trediverne igen med investeringerne i traktorer. Hertil kom, at en traktor ikke var det universalredskab, som den senere skulle blive. Traktorerne var forsynet med jernhjul med gribere og kunne og måtte ikke

trække vogne på offentlig vej. Selv om man brugte traktorer til pløjning, skulle man altså alligevel have heste til at trække vognene til alle transportopgaver. Traktorer med gummihjul kom først til Danmark efter anden verdenskrig. Traktorens genmembrud i Danmark skete da også først i forbindelse med Marshallhjælpen fra USA 1948-53. Traktoren var nu ikke længere en pløjmaskine, men en universaltrækkemaskine, og den lille grå Ferguson slog hurtigt igennem på bondebrugene. Foruden at traktorerne nu havde gummihjul, var det andet store teknologiske fremskridt det hydrauliske redskabsophæng.

I bogen følger vi traktortyperne frem til 1965. Traktorerne blev i gennemsnit større og større – både i vægt og motor kraft. De mindre traktorer blev så til gengæld i et vist omfang afsat til husmandsbrugene som brugte. Der er også et specielt og rimeligt grundigt afsnit i bogen om forsøgene på at slå igennem med danskbyggede traktorer. Her var det kun Bukh, der havde nogen succes. Afsnittet »Traktorredskaber«, som både handler om plove, selvbindere og såvel bugserede som selvkørende mejetærskere, er til gengæld alt for summarisk til at have nogen værdi. Forfatteren synes her i for høj grad at have ladet sig styre af, at manuskriptet nærmede sig de magiske 96 tryksider. Der er dog blevet sat 8 tryksider af til et appendiks med tekniske data om alle de traktortyper, som er gengivet med farvebilleder i bogen. Her kan man få alt at vide om diameter for cylinderboring, slaglængde, antallet af gear etc., men det vil nogle af de målgrupper, som bogen henvender sig til, nok også sætte pris på. Der er dog ingen tvivl om, at den lille bog ud fra såvel en generel landbrugshistorisk som en teknologihistorisk synsvinkel er absolut læseværdig.

Poul Thestrup

Hans Kargaard Thomsen: Arkivarer skriver breve. En antologi 1882-1959. Studier og kilder bd. 6. Rigsarkivet og G. E. C. Gad. 1989. 181 s., ill. Kr. 183,-.

Med denne uprætentiøse, men charmerende bog har Rigsarkivet markeret 100-året for arkivloven af 30. marts 1889. Ved denne blev det siden 1. januar 1883 faktisk eksisterende Rigsarkiv formelt skabt ved sammensmeltning af de to centrale arkiver Gehejmearkivet og Kongeriget's Arkiv. Og samtidig blev gunden lagt til de oprindelige tre, siden 1931 fire landsarkiver.

Det er, som udgiveren fremhæver i indledningen, ikke først og fremmest hensigten med antologien at illustrere arkivvæsenets historie i den tid, denne organisation har eksisteret. Men ikke desto mindre er bogen endnu et værdifuldt bidrag hertil af den kyndige arkivhistoriker Hans Kargaard Thomsen.

For den, der selv i en menneskealder har gjort denne historie med, er bogen naturligvis en sand lækkerbidsk. Gennem de private breve, der fortæller løst og fast om familielivet, om privatøkonomien – den var stram i de gode gamle dage! – om arbejdet i arkiverne, og forholdet til arbejdsfæller og arkivgæster, om videnskabelige sysler m.m. kommer man tættere ind på livet af de respektindgydende chefer og ældre kolleger, man som ung arkivar kun med stor ærbødighed nærmede sig – ak ja, det var dengang! og man lærer de navnkundige forgængere, om hvem der gik allehånde fragesagn, bedre at kende. Jeg kan ikke nægte, at brevene fra den for sin strength og stridbarhed berygtede rigsarkivar V. A. Secher (1903-15) for mig i nogen grad modificerer overleveringens barske billede. Det var dog til ham, den fynske landsarkivar G. L. Wad ved hans afgang i et tydeligvis dybfølt afskedsbrev kunne skrive: »Den første anerkendelse af min virksomhed, jeg fik – efter elleve års forløb! – gav du mig den 28. maj 1904, hvilken datum blev indridset i en veranda-rude«. – Og der sidder den endnu!

Men man må jo alligevel ikke tro, at man med nogle få breve kommer hele vejen rundt om brevskrivningen. Det vil udgiveren utvivlsomt også være den første til at medgive. Af A. D. Jørgensen, hvis breve han med rette fremhæver som fornem brevkunst, får man nægteligt af de tre gengivne breve (til Frederik Barfod, Marcus Rubin og Christoffer Båge) et blidere og langt mere sympatisk indtryk end af de barske, for ikke at sige brutale breve (i Landsarkivet for Nørrejylland's arkiv), han skrev til den stakkels provinsarkivar J. H. S. Jespersen, som han jo heller ikke gik af vejen for at betegne som »et fæ« (s. 32).

Foruden til arkivverdenens egne folk, der er den selvskevne snævrere målgruppe, har bogen bl.a. vel også bud til den ikke helt lille kreds af mennesker, der som besøgende på arkivernes læsesale – om som amatørforskere eller som professionelle – omfatter dansk arkivvæsen med interesse. Den rummer mange levende og interessante tidsbilleder fra svundne dage inden for institutionen.

Det udvalg af breve, udgiveren har gjort, synes at være godt og velegnet til at give, hvad han beskedent kalder »et ... næppe falsk indtryk af nogle arkivgenerationer, som nu er »historie««. Skulle jeg på god anmelderens anførelse et par kritiske bemærkninger, ville jeg pege på den, i mine øjne, lovlig dominerende plads, der tilmåles breve fra Axel Linvald, både et særskilt afsnit (II), til dels fra tiden før han blev ansat ved arkivvæsenet (1910-13), og dertil adskillige breve i afsnit III fra hans rigsarkivartid (1934-56).

Ved ret korte, men præcise og indholdsmættede indledninger til de enkelte breve eller sammenhængende grupper af breve sættes disse på udmærket måde ind i deres sammenhæng. Og enkelte forklarende noter supplerer disse indledninger. Men selv om det givetvis er uretfærdigt over for

udgiveren i betragtning af tidsrammen for arbejdet, må jeg dog anføre, at langt flere noter faktisk havde været nødvendige til fuldt udbytte af brev-samlingen. Jeg nævner i flæng enkelte forhold, som jeg meget gerne havde set nærmere oplyst for læserne: Hvad var det for en forfølgelse, lægen H. P. G. B. Barfod var ude for (s. 28)? Hvad med oberstløjtnant Flindts forhold til provinsarkivet i Viborg (s. 52)? Hvem er »Livjægeren« (s. 85)? Hvad er det for en overlevering om »bordet med blækklaten« (s. 92)? Hvad er det for en Johan, der omtales i Henry Bruuns brev til Harald Jørgensen (s. 158f.)? Det må jo være en kendt person, siden man erfarer om hans opholdssted i svensk radio og presse.

Hvad illustrationerne angår, kan man undre sig over, at samme buste af A. D. Jørgensen behøver at blive gengivet to gange (ved titelbladet og ved s. 26). Og så kunne man have ønsket sig en for-tegnelse over brevmottagerne.

Men alt i alt altså, som sagt, en lille charme-rende bog, som vistnok dementerer den opfattelse, om den skulle eksistere, at arkivarer er et særlig støvet folkefærd.

Jens Holmgård

Ole Højrup (ed.): Skibsfører og skipper. Beretninger fra århundredskiftet (=Søens Folk bind 7). Christian Ejlers' Forlag. 1988. 247 sider, ill. Kr. 358 i abonnement, kr. 378 i løssalg.

Bind 7 af Ole Højrup's store udgave af sømands-erindringer er koncentreret om de mellemstore og små sejlfartøjers skibsførere, kaptajner, skippere og bådførere. Vi kommer altså fortrinsvis ombord i skonnerter, galeaser, jagter, dæksbåde, smakkejoller med videre i indenrigs- eller Østersø- og Nord-søfart.

Igen i dette bind findes et par glimrende beretninger fra kvinder. Navnlig Marie Madsen, som sejlede med sin mand på tremastet skonnert »Eva« omkring 1930, giver et levende og detaljeret billede af livet ombord og i land.

Blandt de mandlige berettere står den bornholmske skippersøn Jens Rømer stærkt med sine medrivende erindringer fra en midsommerrejse til Luleå i begyndelsen af 1920'erne på tomastet skonnert »Magda«. Rømers beretning er snart poetisk og naturbeskrivelserne snart holdt i kontant sømandssprog, når dette er på sin plads. Men hvordan kan en halvljersårig beretter dog huske så levende og indgående vedrørende en rejse, han foretog hele tres år tidligere? Måske har han støttet sig til logbog eller andet bevaret skriftligt materiale.

I værkets ottende og sidste bind håber vi nu på

gode registre med videre – gerne endnu mere omfattende end i Ole Højrup's herregårdsværk.

Erik Gøbel

Ole Højrup (ed.): Sejlskibskaptajn. Beretninger fra århundredskiftet (=Søens Folk bind 6). Christian Ejlers' Forlag. 1987. 275 s. Kr. 328 i abonnement, kr. 348 i løssalg.

Det sjette bind af Ole Højrup's erindringsudgivesværk adskiller sig fortjenstfuldt fra de foregående ved kun at indeholde tre beretninger. Heraf er den ene endda ganske kort, så den længste kan få halvandet hundrede sider til sin rådighed.

Denne lange beretning er af den navnkundige sejlskibsfører Christian Aaberg (1879–1964). Han blev allerede som 24-årig kaptajn på barkskibet »Claudia« og i 1922 på barken »Suzanne«, som begge var hjemskrevet i Marstal. I de store sejlskibes sidste epoke blev Aaberg en respekteret lærer-mester for en række vordende kaptajner – dette har i øvrigt betydning, at der findes forholdsvis mange fotografier af ham og fra hans skibe i det hele taget. Hans omfangsrige beretning, som endda kun gengives i uddrag, udmærker sig ved især at dvæle ved dagliglivets mange rutiner ombord.

Den pressemeddelelse, som medfølger bogen, indeholder blandt andet den glædelige oplysning, at mange af værkets læsere har reflekteret på ud-giverens gentagne opfordringer til at skrive om egne oplevelser og iagttagelser nu i en foranderlig tid, hvor mange fag og beskæftigelser mister deres betydning, medens andre kommer til. Forhåbentlig kan nogen af disse nytilkomne erindringer nå at komme de sidste to bind til gode; disse udkommer i 1988.

Erik Gøbel

Aa. H. Kampp: 10 søskendes erindringer. Livet på en mønsk bondegård 1890–1925. 63 s., ill. Tellus 1989. Kr. 97,60.

Kampp, der står som forfatter til bogen, er født 1906 som den yngste af en børneflokk på 13. Den ældste i flokken var født 1888, så erindringerne kan siges at række tilbage til 1890. Stedet for erindringerne er Dalmosegård, en udflyttergård fra Sønderby i Borre sogn.

I indledningen fastslår Kampp, at det, han vil give, er »en skildring af dagens og årets arbejds-gang på en mønsk gård omkring sidste århundredskifte«. Først præsenteres da de agerende: familien og dernæst stedet for den udflyttede gård og de ændringer, der fulgte med det nye sted. Derefter tages fat på arbejdet med en opregning af gårdens redskabsbestand, som var i anvendelse til de for-

skellige foretagender som roelugning, højbjergning, tørveskæring, kornhøst, tærskning, fodring, sukkerroeoptykning og pløjning. Dermed er de uden-dørs arbejder i det store hele dækket ind, resten samles op i afsnittet: Forskellige andre pligter.

Så følger afdelingen med kvindernes arbejde med brygning, malkning (for oprindelig var dette kun pigearbejde, men alle 6 brødre på gården blev dog sat til at malke, det hævdes fra de var 5–6 år gamle), pasning af køer og får, arbejdet med roer, lige så fuldt pige- som drengearbejde, storvask og andre specielle kvindelige sysler indendørs. Nogle afsnit skildrer fælles foretagender som klæder, måltider, aftensysler og aktiviteter uden for hjemmet som gymnastik og husflid. Der slutes af med den årlige skovtur til Møens klint.

Alt dette på en halvthundrede sider, der også giver plads til illustrationer. Det siger sig selv, at nogen omfattende beskrivelse af de enkelte emner kan der ikke være tale om. Flere gøres da også af på en halv side. For den, der er vokset op i et tilsvarende miljø, er det let at fylde beskrivelserne ud, for andre vil det knibe, selv om en liste med ordforklaringer bagest i bogen er en god hjælp. Axel Steensberg, der har skrevet forord til bogen, hævder, at »den rummer en mængde fine iagttagelser, ofte af typiske tildragelser og fænomener, som andre erindringskrivere har glemt – eller simpelt-hen ikke oplevet«. Og det er ikke forkert, men blot synes jeg det gælder i højere grad for de første ca. 20 sider i den bog: Mads Peters den lille (Tellus 1984), hvor Kampp fortæller om sine erindringer fra bonde-dreng til doktor i geografi ved Københavns universitet.

Holger Rasmussen

Rigborg Jørgensen: Børn af arbejderklassen. Sociopolitisk forlag, 1988. 95 s. ill.

Begrebet »Historien« er dobbelttydigt. Vi bruger det som et synonym for de ændringsprocesser, der har forandret menneskenes tilværelse så radikalt siden stenalderen. Vi taler om »historiens gang« og den »historiske udvikling«. Historie betyder imidlertid også fortællingen om historien, fortællingen om de begivenheder og processer, der konstant forandrer vores livsvilkår. En af de stående stridspunkter i den historiske forskning er striden om, hvorledes historien om historien bedst kan formidles videre. Er det gennem de grundigt gennemarbejdede oversigtsværker, gennem fiktionen i tekst eller billeder, eller er det gennem erindringerne, gennem vidnesbyrdene om et faktisk levnet liv under bestemte vilkår.

Når man har læst Rigborg Jørgensens erindringer »Børn af arbejderklassen«, er man ikke i tvivl. Her fortælles så levende om de vilkår en pige fra arbejderklassen voksede op under i mellemkrigstidens København, at man forstår hvorfor arbej-

derbevægelsen måtte vokse sig stærk i denne periode, i protest mod urimelige vilkår.

Det er den »klassiske« arbejderhistorie Rigborg Jørgensen fortæller, om landarbejderne, der søgte ind til byerne væk fra fattigdommen og de ydmygende vilkår på landet. I byen måtte de kæmpe mod arbejdsløshed og bolignød. Indtægterne var så svingende, at sultegrænsen hele tiden var truende nær. I byens arbejderkvarteret mødte Rigborg og hendes forældre imidlertid også andet end sult og elendighed. Her fandtes en udstrakt hjælp-somhed og solidaritet, der især kom bønderne til gode. Rigborg oplevede det selv på sin krop. Hendes forældre havde ikke overskuddet til at tage sig af hende, som hun behøvede. Nabokonen greb resolut ind og tog hende til sig som en af sine egne. For Rigborg stod den tid, hun tilbragte i nabofamilien som et rent paradys. De to familier var vidt forskellige. Naboen var offentligt ansat, hos DSB, med fast løn. Derfor behøvede fru Hansen ikke at gå ud og arbejde, som Rigborgs mor gjorde det. Hun havde en økonomisk sans, der gjorde hende i stand til at udnytte hver skilling »helt ud til den riflede kant«, en evne, som ikke rigtig fandtes i Rigborgs familie. Rigborgs far var løsarbejder på havnen og derfor arbejdsløs i lange perioder. Når der endelig var arbejde, var det så hårdt, at det var fristende at drukne problemerne i alkohol. Det boligkvarter, hvor Rigborg boede, rummede arbejderfamilier med meget forskellige vilkår. Men sammenholdet var stort alligevel, og alle forsøgte at beskytte børnene mest muligt. Nogle af familierne dannede hele dynastier, som Egons familie f.eks. Egon var en af Rigborgs bedste legekammerater. Hans familie var også en af de mere stabile i kvarteret, – og efternavnet var Weidekamp!

Rigborg tilhørte den generation af arbejderbørn som gang på gang blev sendt afsted på svagbørns-kolonier, julemærkehjem, sanatorier o.s.v. Det offentlige var begyndt at gribe ind over for åbenbare misforhold for at beskytte børnene. I tidligere generationer døde mange arbejderbørn af underernæringens mange følgesygdomme. For Rigborg kunne disse ophold være lyspunkter i en hård og trist tilværelse, hvis hun havnede blandt forstående personale. Men hun kunne også risikere et ophold på institutioner, hvor man hyldede disciplin og orden fremfor medmenneskelighed. I det hele taget giver Rigborgs skildring et levende indtryk af, hvorledes arbejderbørnene stod uden beskyttelse over for myndigheder og autoriteter. Her var ingen forældre, som havde mod og indsigt nok til at protestere, hvis børnene blev urimeligt behandlet.

Rigborg havde drømt om at stå i lære, – som snedker. Hun havde til og med fundet en snedkermester, som gerne ville tage hende i lære. Men de drømme var alt for højtflyvende for hendes forældre. Hun fik i stedet budplads på et vaskeri, hvor hun måtte slæbe kilotunge pakker rundt til kunderne på Østerbro.

Men det hårde arbejde og de vilkår, hun levede under fik hende til at tænke over sin situation og stille spørgsmål.

Gennem erindringerne tegner Rigborg billedet af enlivsform, hvor tilværelsen kunne være så hård, at man kun kunne overleve, fordi solidariteten var en integreret del af hverdagskulturen. De tegner et billede af fattigdommen i 20erne, hvor man mistede stemmeretten og selvrespekten, hvis man søgte fattighjælp, og de gengiver stemningen fra 30erne, hvor Stauning blev landsfader og »fremgangen for Socialdemokratiet aldrig syntes at høre op.« Optimismen og fremtidstroen i 30erne forekommer som en selvfølgelig protest mod 20ernes håbløshed og fattigdom. »Jeg var lydhør, når vi lærte om proletariatet og skævheden i fordelingen af goderne, og at man skulle kæmpe for at det blev anderledes... Det var ikke tomme ord for mig.« Stiltfærdigt og overbevisende skildrer Rigborg, hvorledes den politiske bevidstgørelse vokser frem i en undren over »hvorfor der skulle være så stor forskel på os og dem. »Selv fandt hun mange af svarene i DUI, der for mange af børnene blev »det andet hjem og den skole, hvor vi lærte mere og andre ting end i kommuneskolen.«

Rigborg Jørgensens erindringer giver en fin indføring i hverdagslivets vilkår for en almindelig arbejderfamilie i mellemkrigstiden. Den er velskrevet og vil være velegnet til undervisningsbrug såvel i folkeskolens som i gymnasiets historieundervisning. Den fortæller ikke bare en god historie, men fortæller en væsentlig del af og om historien.

Annette Vasström

Poul Daugaard: Andelsmanden Severin Jørgensen. En bibliografi. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1989, 204 sider, kr. 130,-.

Forhenværende stadsbibliotekar i Århus Poul Daugaard har skabt en kommenteret bibliografi over oldefaderen, andelsmanden Severin Jørgensens forfatterskab. Bibliografier er altid nyttige og Severin Jørgensen var ikke hver som helst. Han begyndte sit liv indenfor andelsbevægelsen som brugsforeningsuddaler i Ulslev på Falster i 1868. I 1875 blev han uddeler i Vester Nebel ved Kolding og herfra opbyggede han en organisation, der under navnet Fællesforeningen for Jyllands Brugsforeninger totalt udkonkurrerede den daværende »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger«, som hovedsageligt opererede på Sjælland. I 1896 sammensluttedes de to organisationer formelt. I praksis var det Severin Jørgensen, der ind-

lemmede »Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger« i sin egen organisation. Det eneste den anden organisation – som Severin Jørgensen selv konsekvent kaldte »den sjællandske fællesforening« – fik lov til at bidrage med til den nye organisation var navnet, og hermed var det moderne FDB skabt.

Fra dette tidspunkt og til i hvert fald 1913 var Severin Jørgensen brugsforeningsbevægelsens absolutte førstemand som FDBs formand og direktør. Han indgik derfor også som en betydningsfuld person i andre andelsorganisationer. Bl.a. var han medstifter af Andelsudvalget. Bibliografien opregner 742 bidrag (hovedsageligt artikler) fra Severin Jørgensens hånd. Det lyder voldsomt, men de fleste er naturligvis korte. Berettigelsen af Poul Daugaards bibliografi er imidlertid ikke, at den oplyser, hvor man kan finde Severin Jørgensens artikler. De har stået, hvor man skulle vente dem, på de tidspunkter, hvor man kunne vente dem. Af de 742 bidrag findes over de 700 i de 3 tidsskrifter, der afløste hinanden som Severin Jørgensens – man kan næsten sige – husorgan nemlig Månedsskrift for Jyllands Brugsforeninger 1888–95 (150 artikler), Månedsskrift for Danmarks Brugsforeninger 1896–1900 (156 artikler) og Andelsbladet 1900–24 (395 artikler). I de to førstnævnte tidsskrifter skrev Severin Jørgensen næsten alt stoffet, så her er der ikke besvær med at finde hans bidrag, og i Andelsbladet kan de findes ved hjælp af den akkumulerede oversigt over indholdet af de første 40 årgange, der blev udgivet i 1942. Berettigelsen af Poul Daugaards bibliografi er, at den er kommenteret og giver en kort oversigt over indholdet af de enkelte artikler samt er forsynet med et sagsregister. Det er nu blevet lettere at finde Severin Jørgensens artikler om et bestemt emne, specielt de mere principielle. Hovedparten af det, han skrev, er trods alt kun af interesse i en tids- og emnemæssig meget snæver sammenhæng.

Poul Daugaard er fuld af beundring for sin oldefar, og i den meget korte indledning præsenteres Severin Jørgensen som andelsbevægelsens idealist og praktiker. Mindre venligt kunne man sige, at Severin Jørgensen var den, der gav den danske andelsbevægelse dens ideelle (og ideologiske) fernis. Selv om Severin Jørgensens artikler bringer mange faktiske oplysninger om den danske andelsbevægelse – og her specielt brugsforeningsbevægelsens – udvikling, vil det derfor være farligt at opfatte de meninger, der gives udtryk for i disse artikler som et dækkende og repræsentativt udtryk for, hvad den danske andelsbevægelse i praksis stod for op til første verdenskrigs slutning. Andelsbevægelsens virkelighed var ikke altid så ideel, som Severin Jørgensen gav udtryk for.

Poul Thestrup